

Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî*

Ali NAMLI**

Osmanlı Devleti XVII. ve XVIII. yüzyılda önemli toprak kayıpları yaşamış, siyasî, askerî ve iktisadî gücü eskiye nispetle daha tartışılır hale gelmiş, bazı islâhât teşebbüsleri hayata geçse de içerideki karışıklıklar ve istikrarsızlıklar da devam etmiştir. Yaşananlar kaçınılmaz olarak sosyal, kültürel ve ilmî bakımdan da tesirler meydana getirmiştir. Tekkelerin ve tekke mensuplarının yaşananlardan etkilenmediğini düşünmek pek mümkün olmasa da bu dönem Osmanlı tasavvufu açısından velud müelliflerin yetiştiği verimli bir dönem olmuştur. Bu yazının konusu olan İsmâil Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725)'den başka Abdülğanî en-Nâblusî (ö. 1143/1731), İbrâhim Hakkı Erzurûmî (ö. 1194/1780), Abdullah Salâhî Uşşâkî (ö. 1197/1783) ve Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin (ö. 1202/1788) dönemin çok sayıda eser veren sûfî müelliflerinin başında gelmektedir.

“*Kitâbetle mübtelâ*” olduğunu bizzat kendisi söyleyen İsmâil Hakkı Bursevî özellikle *Rûhu'l-beyân* adlı tasavvufî tefsiri, *Mesnevî*'nin baş taraflarına yazdığı *Rûhu'l-Mesnevî* ve Yazıcıoğlu'nun *Muhammediyye*'sine yazdığı *Ferahu'r-rûh* isimli şerh gibi eserleriyle meşhur olmuş, Ekberî ekole bağlılığı ile tanınmıştır. Bursevî, eserleri ve görüşleri hakkında Mehmet Ali Ayni ve Sakıp Yıldız tarafından yapılan ciddi akademik çalışmalar tarafımızdan devam ettirilmiş, eserleri incelenirken

* Bu makale daha önce tarafımızdan hazırlanan şu çalışmalara dayanmaktadır: Ali Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî, Hayâtı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı”, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: 2001 (bu tez basılmıştır: İstanbul: İnsan Yayınları, 2001); a.mlf., “İsmâil Hakkı Bursevî”, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni: Osmanlı'da Felsefe ve Aklî Düşünce*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015, c. VIII, s. 923-943; a.mlf., “Beyanın Ruhü - İsmail Hakkı Bursevî”, *Türk Düşünce Tarihi El Kitabı*, ed. Bayram Ali Çetinkaya, Ankara: Grafiker Yayınları, 2018, s. 477-492.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

temas edileceği üzere tasavvuf, tefsir, hadis ve edebiyat gibi alanlarda çok sayıda doktora ve yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.

Bu makale İsmâil Hakkı Bursevî hakkında bir çerçeve yazısı olup güncel bilgiler de dikkate alınarak hayatı, eserleri ve görüşleri hakkında derli toplu bilgi vermeyi amaçlamaktadır.

I. İsmâil Hakkı Bursevî'nin Hayatı

1063/1653'te Bulgaristan Aydos'ta doğdu.¹ İsmi İsmâil, mahlası ise "Hakkî" olup zamanla ismiyle bütünleşmiştir. Hayatının önemli bir bölümünü geçirdiği ve orada vefat ettiği için "Bursevî" nisbesiyle meşhur olmuştur.

Küçük yaşta Kur'ân-ı Kerim okumayı öğrenen İsmâil Hakkı yedi yaşında annesini kaybetti. On bir yaşına kadar kadar hat (yazı) ile meşgul oldu ve bazı âlet ilimleriyle ilgili kitaplar okudu. Bu dönemdeki hocası Şeyh Ahmed Efendi'dir. On bir yaşında Celvetî şeyhi Atpazârî Osman Fazlî Efendi (ö. 1102/1691)'nin halifelerinden Abdülbâkî Efendi tarafından Edirne'ye götürüldü. Abdülbâkî Efendi'nin yanında Edirne'de yedi yıl kaldı. Bu süre içerisinde kendisinden sarf, nahiv, mantık, fıkıh, kelâm, fenn-i adab, maânî, beyân, tefsir gibi ilimlerden bazı temel metinleri ezberledi ve muhtelif eserler okudu. Osman Fazlî Efendi'nin başka bir halifesinden de fıkıh ve kelâm ile ilgili kitaplar okudu.²

İsmâil Hakkı eğitimini tamamlamak üzere 1083/1672 yılında Abdülbâkî Efendi tarafından İstanbul'a şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin yanına gönderildi.³ Osman Fazlî Efendi'ye bağlı tekkeler tasavvufî eğitimin yanında zâhirî ilimlerin de okutulduğu mekanlardı.⁴ Osman Fazlî Efendi küçük yaştan beri kendisini ve ailesini tanıdığı İsmâil Hakkı'yı da böyle bir eğitim sürecinden geçirdi. Yanına gelen İsmâil Hakkı'ya bey'at verip evrâd tayin etti ve devamlı olarak oruç tutması (savm-ı dâim) tavsiyesinde bulundu. İsmâil Hakkı bir taraftan da şeyhinden fenn-i adab, kelâm, iki defa ferâiz ilmine dair eserler okudu. Şeyhi belâğatla ilgili Sa'düddîn et-Teftâzânî (ö.791/1389)'nin *el-Mutavvel* adlı eserine hâşiye hazırladığı sırada ondan *el-Mutavvel*'i okudu. Daha sonra fıkıh usulüyle ilgili Sadru's-şerîa (ö. 747/1346)'nın *et-Tenkîh* isimli eserini okudu. Şeyhinin bu eser üzerine de şerhi vardır.⁵

1 İsmâil Hakkı Bursevî, *Tamâmü'l-feyz fi bâbi'r-ricâl*, c. I, thk. Ramazan Muslu, Dimaşk: 2011, s. 146; a.mlf., *Tamâmü'l-feyz*, c. II, thk. Ali Namlı, Dimaşk: 2011, s. 78, 79; a.mlf., *Kitâbü Hayâtü'l-bâl*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 84, vr. 106^b; a.mlf., *Kitâbü's-Silsiletü'l-Celvetiyye (Silsilenâme-i Celvetî)*, İstanbul: 1291, s. 101, 107.

2 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. II, s. 79-80; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, s. 101.

3 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. II, s. 80; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, s. 101.

4 Bkz Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. I, s. 182-183.

5 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. II, s. 80.

İsmâil Hakkı tecvîd, Farsça ve hüsn-i hat konusunda dergah dışından hocalardan da istifade etti. Kurrâ Mehmed Efendi (ö. 1134/1722)'den tecvîd, diğer bazı hocalardan Farsça okudu. Hâfız (ö. 792/1390)'ın *Dîvân*'ını, şerhleriyle beraber Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292)'nin *Bostân* ve *Gülistân*'ını, Mevlanâ Câmî (ö. 898/1492)'nin *Bahâristân*'ını, Şeyhülislâm İbn Kemâl (ö. 940/1534)'in *Nigâristân*'ını, Mevlânâ (ö. 672/1273)'nin *Mesnevî* ve *Fîhi mâ fih*'ini, vaiz Hüseyin el-Kâşifî'nin tefsirini, Zahîr el-Fâryâbî'nin, Hakîm el-Enverî'nin, Kemâl el-Hucendî'nin, Mevlânâ Câmî'nin dîvanlarını, diğer manzum ve mensur eserleri mütâlaa etti. Meşhur hattat Hâfız Osman (ö. 1110/1698)'dan da hat meşk etti.⁶

İsmâil Hakkı zâhirî ilimlerle ilgili tahsilinden sonra şeyhinin isteği üzerine Zeyrek Camii'nde doksan günlük bir halvete girdi. Ardından dervişlerin yemeklerini pişirmek, zaviyeyi süpürmek, yemekten sonra kapları yıkamak ve sofrayı temizlemek gibi hizmetlerde bulundu. Şeyhinin emri ile zaman zaman onun yerine vaaz etti. İstanbul'da üç yıl süren bu eğitimin ardından şeyhi tarafından halifesi sıfatıyla ve vaizlik göreviyle Üsküp'e gönderildi (1086/1675).⁷

Üsküp'te muhtelif camilerde vaaz etmekle, isteyenlere zâhirî ilimlerle ilgili dersler vermekle ve müridlerini irşad ile meşgul oldu. İlk eserlerini kaleme almaya başladı ve ilk evliliğini burada yaptı. Üsküp'te yanlış davranışlarını gördüğü bazı ileri gelenleri karşısına aldı ve onları vaazlarında sert bir üslupla eleştirdi. Karşısına aldığı kimseleri müftü, bazı kadı, imam ve hatip, hattâ şeyh görünümündeki pek çok kimse olarak sıralar. Altı yıl kadar süren bu mücadele sırasında meydana gelen bazı hâdiseler aradaki husumeti iyice artırdı. İsmâil Hakkı dövülmekle, hatta öldürülmekle tehdit edildi ve mahkemeye verildi. Şikayetlerin ve sürtüşmenin İstanbul'a kadar ulaşması üzerine şeyhi Osman Fazlî Efendi onu Köprülü'ye, Köprülü'deki halifesini de Üsküp'e tayin etti.⁸

On dört ay Köprülü'de, otuz ay Ustrumca'da kaldıktan sonra şeyhi tarafından Bursa'ya halife olarak gönderildi (1096/1685).⁹ Bursa'ya vardığı ilk zamanlarda ev temini ve geçim konusunda sıkıntılar çekti.¹⁰ Şeyhinin tavsiyesine uyarak Bursa'da da vaaz ve nasihat hizmetine devam etti. Ulucami'deki vaazlarında Kur'ân'ı başından başlayarak tefsir etmeye başladı. Bir taraftan da yazıya geçirdiği bu tefsire "*Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*" adını verdi.¹¹

6 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. II, s. 80-81.

7 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. II, s. 83-87.

8 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. II, s. 87-93.

9 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. II, s. 93-101.

10 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. II, s. 101-103.

11 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. II, s. 107-109; *Rûhu'l-beyân* hakkında ayrıntılı bilgi için bkz Ali Namlı, "Rûhu'l-beyân", *DİA*, c. XXXV, İstanbul: 2008, s. 211-213; a.mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, Türkiye'de İslami İlimler: Tefsir ve Kur'an İlimleri-I Sayısı, sayı: 18, Güz 2011, s. 365-385.

İsmâil Hakkı Bursa'ya halife tayin edildikten sonra şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin daveti ile kendisini yaklaşık birer yıl arayla beş defa İstanbul'da ziyaret etti.¹² Şeyhini son olarak vefatına yakın bir zamanda sürgüne gönderildiği Kıbrıs'a giderek Magusa'da ziyaret etti (1102/1691). Bu ziyaretinde şeyhi onu kendi yerine şeyh olarak tayin etti.¹³ İsmâil Hakkı bütün bu ziyaretleri sırasında şeyhinin hususi ve umumi sohbetlerinde notlar tutmuş, bunları Arapça'ya çevirerek *Tamâmü'l-feyz fi bâbi'r-ricâl* isimli eserinin sonunda toplamıştır.

II. Mustafa zamanında Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'nın davetiyle askere vaaz ve nasihat etmek üzere I. ve II. Avusturya (Nemçe) seferlerine katıldı. İsmâil Hakkı bazı vaazlarını sultanın da dinlediğini belirtir.¹⁴

İlk haccını 1111/1700'de edâ etti. On beş aya yakın süren bu hac seferinin¹⁵ elli gününü Medine'de, beş ay on gününü Mekke'de geçirdi.¹⁶ Hac dönüşü Medine ile Tebuk arasında bir yer olan Ulâ yakınlarında bedevi eşkıyalar hacılara saldırmış, mallarını yağma etmiş, çoğu helak olmuş, bir kısmı perişan bir vaziyette Şam'a zorlukla ulaşabilmiştir. İsmâil Hakkı da bu hâdise sırasında değerli bazı kitaplarını, kıymetli eşyasını ve bütün malını kaybetti. Birçok eserinde Hızır (a.s.)'ın yardımıyla canını zor kurtardığını anlatır.¹⁷

Kur'an'ı başından sonuna kadar Ulu Cami'deki vaazlarında tefsir etme ve *Rûhu'l-beyân* adlı tefsirini yazma faaliyetini, araya bazı fâsılalar girse de yirmi üç yıla yakın bir sürede 1117/1705 yılında tamamladı ve tefsirin hatim meclisinde çok büyük bir cemaat toplandı.¹⁸

12 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. II, s. 133-193.

13 İsmâil Hakkı'nın beş aydan fazla süren, gidişi ve dönüşü oldukça zor şartlarda gerçekleşen Kıbrıs ziyaretinin ayrıntıları için bkz Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. II, s. 10-36; Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2001, s. 63-70; a.mlf., "Atpazârî Osman Fazlı Efendi (Kutup Osman)'nin Kıbrıs'a Sürgün Edilmesi ve Müridi İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kıbrıs Ziyareti", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Sempozyumu* (2015: Lefkoşa), İstanbul: 2016, s. 98-110.

14 Bursevî, *Vâridât-ı Hakkıyye*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 86, vr. 229^b; a.mlf., *Ferahu'r-rûh (Şerhu'l-Muhammediyye)*, İstanbul: 1294, c. II, s. 554; a.mlf., *Min Vâridâti'l-Fakîr eş-Şeyh İsmâil Hakkî*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 789, vr. 129^a.

15 Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 23, vr. 42^a (varak kenarında).

16 Bursevî, *Vâridât-ı Hakkıyye*, vr. 114^b.

17 Örnek olarak bkz Bursevî, *Vâridât-ı Hakkıyye*, vr. 123^a, 175^a, 189^b, 201^b; a.mlf., *Tuhfe-i Atâiyye*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 1537, vr. 46^a; a.mlf., *Kitâbü'ş-Şecv*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 789, vr. 12^{a-b}; a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1374, vr. 12^a; 13^{a-b}; 43^b; a.mlf., *Tuhfe-i Hasakiyye*, Süleymaniye Ktp., Mihrişâh, nr. 164, vr. 123^b; a.mlf., *Kitâbü'l-Mir'ât*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 40, vr. 234^b; a.mlf., *Kitâbü'n-Netîce*, İstanbul: 1997, I, 244-245.

18 Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, İstanbul: 1928, c. X, s. 552; a.mlf., *Min Vâridâti'l-Fakîr eş-Şeyh İsmâil Hakkî*, vr. 127^b.

İkinci defa hac niyetiyle 23 Muharrem 1122 (24 Mart 1710)'de Bursa'dan İstanbul'a hareket etti.¹⁹ Elli gün kadar kaldığı İstanbul'da başta Çorlulu Ali Paşa olmak üzere muhtelif çevrelerle temas kurdu.²⁰ İstanbul'dan gemiyle İskenderiyye'ye, oradan da Kahire'ye ulaştı. İki aydan fazla kaldığı Mısır'da ulema, tasavvuf erbabı ve halkla irtibat kurdu. Mısır'dan yine deniz yoluyla Mekke'ye ulaştı.²¹ Hac dönüşü tekrar uğradığı İstanbul'da iki buçuk ay kaldı ve oradan Bursa'ya döndü. Bu hac seferi on yedi ay kadar sürmüştür.²² Hac seferi sırasında nâil olduğu manevi ve ruhani hallere dair bilgilere o dönemde yazdığı bazı mecmualarında ve muhtelif eserlerinde rastlanmaktadır.²³

İsmâil Hakkı 1126-1129 (1714-1717) yılları arasında üç yıl Tekirdağ'da kaldıktan sonra Bursa'ya döndü.²⁴ Fazla durmadan ailesi ve çocukları ile birlikte Şam'a gitti. İsmâil Hakkı Şam'a gitmesini İbnü'l-Arabî'ye olan bağlılığının yanında pek çok vâridât ve manevi işaretlere bağlar.²⁵ Şam valisi Receb Paşa ve şehrin ileri gelenleri ona rağbet göstermişler, onu müftü tayin etmek istemişler, fakat o daha önce şeyhi hayattayken buna rıza göstermediğini belirterek bu vazifeyi kabul etmemiştir.²⁶ İsmâil Hakkı esmâ-i hüsnâdan on iki ismi şerhettiği bir eserine *Tuhfe-i Recebiyye* adını vererek ilminden ve eserlerinden istifade etmek isteyen Receb Paşa'ya ithaf etmiştir.²⁷ Şam'da kaldığı üç senede (1129-1132/1717-1720) on kadar kitab ve risale yazdı.²⁸ Bu eserlerden bazılarını ve yazdığı mektupları Anadolu ve Rumeli'deki önde gelen müridlerine göndererek onlarla irtibatını da devam ettirmiştir.²⁹

1132/1720 yılında Şam'dan Üsküdar'a gitti.³⁰ Yine bunu pek çok vâridâtına, rüyasına ve manevi işaretlere bağlar.³¹ Damad İbrâhim Paşa İsmâil Hakkı'ya ev

19 Bursevî, *Mecmûa*, Beyazıt Devlet Ktp., Genel, nr. 3507, vr. 1^b.

20 Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 77^b-78^a.

21 Bursevî, *Mecmûa*, Beyazıt Devlet Ktp., Genel, nr. 3507, vr. 1^b.

22 Bursevî, *Mecmûatü'l-hutab ve'l-vâridât*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 85, vr. 115^a-116^a, 117^b.

23 Örnek olarak bkz Beyazıt Devlet Ktp., Genel, nr. 3507.

24 Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'ât*, vr. 291^b; a.mlf., *Vâridât*, Süleymâniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 165, vr. 57^b.

25 bkz Bursevî, *Vâridât-ı Hakkıyye*, vr. 264^b; a.mlf., *Kitâbü'l-Mir'ât*, vr. 108^a, 111^a, 288^b; a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 1^b.

26 Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'ât*, vr. 92^b; a.mlf., *Tuhfe-i Hasakiyye*, vr. 240^b.

27 Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, vr. 2^{a-b}.

28 Bursevî, *Tuhfe-i İsmâiliyye*, İstanbul: 1292, s. 3.

29 Örnek olarak bkz Bursevî, *Mecmûatü'l-fevâid ve'l-vâridât*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 87, vr. 177^b-178^a.

30 Bursevî, *Mecmûa-i Hakkî*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 41, vr. 49^b, 54^b, 55^a, 60^a, 60^b.

31 bkz Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'ât*, vr. 115^b, 119^a, 130^b, 116^a; a.mlf., *Mecmûa-i Hakkî*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 41, vr. 43^b, 45^a; a.mlf., *Mecmûatü'l-fevâid ve'l-vâridât*, vr. 30^b, 47^b, 124^b-125^a, 162^a; a.mlf., *el-Vâridât*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 67, vr. 150^b.

alma konusunda yardım etmiş ve ihسانlarda bulunmuştur.³² İsmâil Hakkı'nın diğer bazı devlet ricâliyle münasebetleri olsa da o hiçbir zaman şeyhi Osman Fazlî Efendi veya Azîz Mahmûd Hüdâyî'nin idareciler nezdindeki şöhet ve itibarına ulaşamamıştır. O bunu zamanındaki devlet ricâlinin kabiliyet ve istidâtlarındaki noksanlığa bağlar.³³ Üsküdar'da ikamet ettiği üç senede (1132-1135/1720-1723) otuz kadar ve risale kitap telif etmiş, etrafa uzun mektuplar yazmış ve birçok yazılarını da beyaza çekmiştir.³⁴ Üsküdar'da Emînzâde Hacı Ahmed Ağa tarafından inşa ettirilen Ahmediye Camii'nde cuma vaizliği yaptı. Buradaki vaazlarında cemaat içinde istidatlı kimseler olduğunu düşünerek vahdet-i vücûdun inceliklerinden de bahsediyordu. Ancak bazı sözleri yanlış anlaşılabilir, "Lâ ilâhe illâ ene" dediği iddiasıyla Şeyhülislâm Abdullah Efendi (ö. 1156/1743) tarafından Damad İbrâhim Paşa'ya sunulan bir arz ile sürülmesi istenmiştir.³⁵ Lehine pek çok kimsenin şahitlik yapmasıyla şikayet boşa çıkmış olsa da İsmâil Hakkı "*a'dâ arasında olmayı isrâf-ı ömr gibi bir nesne*" gördüğünden Üsküdar'dan ayrılıp Bursa'ya dönmüştür.³⁶

Bursa'ya yerleşince kitaplarını zaviyesine vakfetti, ev eşyasını varislerine dağıttı. O zamana kadar elinde toplanan parayı da tekkesinin yenilenmesi, tekkesinin yanına yaptırdığı ve "Cami-i Muhammedi" adını verdiği caminin inşası için sarfetti (1135/1723).³⁷ Bursa'da ömrünün son yıllarını irşad, eser telifi ve muhtelif camilerde vaazlar vererek geçirdi.

İsmâil Hakkı hicrî tarihe göre yetmiş beş yaşında³⁸ iken 9 Zülkade 1137 (20 Temmuz 1725) Perşembe günü öğleye doğru vefat etti.³⁹ Kabri Bursa Tuzpazan'nda inşa ettirdiği caminin kible tarafındadır.

Hayatı boyunca en az beş defa evlenen İsmâil Hakkı'nın yirmi kadar çocuğu olmuş, çoğu küçük yaşta vefat etmiştir. Kendisinden sonra hayatta kalan iki oğlundan Bahâeddin Muhammed tahsilini ve Celvetiyye usulüyle sülûkünü babasından tamamlayarak icâzet almış ve babasının vefatından sonra Bursa'da bir yıl kadar yerine postnişin olmuş ve 1138 (1726)'de genç yaşta vefat etmiştir.⁴⁰

32 Bursevî, *Mecmûa-i Hakkî*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 41, vr. 68^b.

33 Örnek olarak bkz Bursevî, *Kitâbü Hayâtî'l-bâl*, 166^b-167^a.

34 Bursevî, *Kitâbü's-Silsile*, s. 104.

35 Bursevî, *Kitâbü Müzîlî'l-ahzân*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 79, vr. 27^b; a.mlf., *Kitâbü Nakdi'l-hâl*, İstanbul Ü. Ktp., Nadir Eserler, nr. TY. 2153, vr. 275^a.

36 Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, c. II, s. 340, 344.

37 Bursevî, *Kitâbü Hayâtî'l-bâl*, vr. 25^b; 159^{a-b}; a.mlf., *Mecmûa*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 161, vr. 50^a, 50^b; a.mlf., *Kitâbü'n-Netîce*, c. I, s. 4.

38 Bursevî, *Kitâbü's-Silsile*, s. 107.

39 Bkz Bursevî, *Risâletü'l-Hazarât*, Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 189, vr. 166^b (Oğlu Bahâeddin Efendi'den naklen).

40 İsmâil Hakkı Bursevî'nin âilesi ve çocukları hakkında geniş bilgi için bkz Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, s. 115-119.

II. İsmâil Hakkı Bursevî'nin Eserleri

Kendisi hakkında “*Hak Teâlâ bu kulunu kitâbetle mübtelâ etmiştir.*”⁴¹ diyen İsmâil Hakkı en velud Osmanlı müelliflerinden birisidir. Eserlerinin isimleri, sayısı ve özellikleri hakkında farklı tarihlerde yazdığı bazı eserlerinde bilgiler verir.⁴² Vefatından yaklaşık bir yıl önce tamamladığı *Kitâbü'n-Netice*'de on beş eserinin adını zikrettikten sonra bunlardan başka yüzden fazla kitap ve risalesinin bulunduğunu, çoğunun ise tasavvuf ilmine dair olduğunu belirtir.⁴³ Kendi ifadeleri⁴⁴ ve eserlerinin telif tarihleri dikkate alındığında Şam'da on, Üsküdar'da otuz ve vefatından önce Bursa'da on kadar kitap ve risale kaleme aldığı, eserlerinin yarıya yakını ömrünün son on yılında yazdığı görülür. Çok sayıda eser vermiş olması onun ilmî kerametlerinden sayılmıştır.⁴⁵

İsmâil Hakkı'nın eserlerinin çokluğu, kendine mahsus özellikleri, kayıp ve şüpheli eserler, bazılarının birden çok isminin olması gibi sebeplerle zaman zaman birbirine karıştırıldığı ve farklı sayıda eserlerden oluşan listeler verildiği görülmektedir. Ayvansarayî 68, Hocazâde Ahmed Hilmi 50, Mehmed Şemseddin 115, Bursalı Mehmed Tâhir 105 ve 106, Hüseyin Vassâf 133 ve 134, Mehmed Ali Aynî 134 eserden oluşan listeler vermişlerdir. Sâkıb Yıldız ise doktora tezinde 120 eser ismi vermiş, tezinin müsvedde halindeki tercümesinde sayıyı 127'ye çıkarmış, daha sonra bazı eserlerin üzerini çizerek iptal etmiş ve sayıyı 111'e düşürmüştür.⁴⁶ Ali Namlı tarafından hazırlanan doktora tezinde ise telif tarihi

41 Bursevî, *Kitâbü'd-Düreri'l-irfâniyye*, İstanbul Ü. Ktp., Nadir Eserler, nr. TY. 4019, vr. 29^b; a.mlf., *Tuhfe-i Atâiyye*, vr. 20^b.

42 Bkz Bursevî, *Kitâbü'l-Envâr*, Süleymaniye Ktp., Mihrişah, nr. 189, vr. 98^b; a.mlf., *Mecmûa-i Hakkî*, Beyazıt Devlet Ktp., Genel, nr. 1507, vr. 74^b; a.mlf., *Tuhfe-i Atâiyye*, vr. 2^a, 20^b-21^a; a.mlf., *Kitâbü'z-Zikr ve'ş-şeref*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 2752, vr. 43^a, 63^a; a.mlf., *Kitâbü'l-Hakkî's-sarih*, Hacı Selim Ağa Ktp., Hüdayi, nr. 468, vr. 1^b; a.mlf., *Kitâbü Nakdi'l-hâl*, vr. 289^a; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, s. 103.

43 Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, c. II, s. 339.

44 Bursevî, *Tuhfe-i İsmâliyye*, s. 3; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, s. 104.

45 Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsi (Bursa Dergâhları)*, haz. Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Bursa: 1997, s. 177.

46 Ayvansarayî, *Hadikatü'l-cevâmi'*, İstanbul: 1281, c. II, s. 206-207; Hocazâde Ahmed Hilmi, *Ziyâret-i Evliyâ*, İstanbul: 1325, s. 143-145; Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsi*, s. 183-185; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul: 1333, c. I, s. 29-30; a.mlf., *Mevlânâ eş-Şeyh İsmâil Hakkı el-Celvetî*, İstanbul: 1329, s. 5-9; Hüseyin Vassâf, *Kemâlnâme-i Hakkî*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 129, s. 39-43; a.mlf., *Sefîne-i Evliyâ*, c. III, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 2307, s. 52-54; Mehmed Ali Aynî, *Türk Azizleri*, İstanbul: 1944, s. 238-257; Sâkıb Yıldız, “*Exégète Turc İsmâ'il Haqqî Burusawî, Sa Vie, Ses Oeuvres et La Méthode dans son Tafşîr Rûh al-Bayân*”, Doktora Tezi, L'Université de Sorbonne, Paris: 1972, s. 178-313; a.mlf., “*Türk Müfessiri İsmâ'il Hakkî*” (Aslı Fransızca olan doktora tezinin yayımlanmamış Türkçe tercümesi), s. 189-378.

belli olan 105, belli olmayan 13 ve kayıp 4 eserin ismi verilmiştir. Bu çalışmaya göre Bursevî'ye aidiyeti şüpheli ve yanlışlıkla isnad edilen eser sayısı ise 17'dir.⁴⁷

İsmâil Hakkı'nın çok sayıda ve hacimli eserler vermesi eserlerinin özellikleri ve türü ile yakından ilgilidir. Eserleri incelendiğinde çoğunun tefsir, manzum ve mensur metin şerhleri, ta'lika, tuhfe, vâridât ve şerhlerine dair eserler oldukları görülür.

Eserlerinin çoğu Türkçe, kırk kadarı Arapça'dır. Türkçe ve Arapça'yı karışık olarak kullandığı eserleri de vardır. Eserlerinde zaman zaman Farsça'ya da yer vermiştir. Bazı Türkçe eserlerinin başında anlamak, öğrenmek ve uygulamak kolay olsun, istifadesi tam, faydası herkese şamil olsun, Arapça bilmeyenler de yararlı olsun diye sade ve kolay bir Türkçe ile yazdığını belirtir.⁴⁸

İsmâil Hakkı manzumelerinin on binden fazla olduğunu söyler.⁴⁹ Mehmed Şemseddin Efendi buradaki "on bin" sayısını beyit sayısı olarak yorumlamış olmalı ki İsmâil Hakkı'nın şiirlerinin on bin beyte yakın olduğunu ifade eder.⁵⁰ Hüseyin Vassâf ise bir eserinde İsmâil Hakkı'nın Türkçe, Arapça ve Farsça olmak üzere manzumelerinin yetmiş bin beyitten fazla olduğunu⁵¹, başka bir eserinde ise gerek *Divân*'nda gerekse diğer eserlerinde yer alan şiirlerinin yüz bin beyitten fazla olduğunu belirtir.⁵² Mahmûd Nâsîh Efendi (ö. 1320/1902), İsmâil Hakkı'nın bütün eserlerini tarayarak manzumelerini bir araya getirmeye çalışmış ve hazırladığı antolojiye *Sübhâtü's-sâlikîn* adını vermiştir (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 1699-1700).

Nesirde olduğu gibi şiirde de üslubu ve kullandığı dil yaşadığı döneme göre sadeliğe meyyaldır. Şiirlerinde tevhid, aşk, mârifet, Resulallah aşkı ve şevki temalarına çokça yer vermiştir. İsmâil Hakkı'nın bestelenen pek çok ilahi ve güftesi vardır.⁵³ Bunlar içinde kendi bestelerinin de olması muhtemeldir.⁵⁴ Bestelenen bazı şiirlerinin dergahlarda okunduğu bilinmektedir.⁵⁵

İsmâil Hakkı Bursevî'nin farklı ilimlerle ilgili başlıca eserleri şunlardır:

47 Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, s. 165-213.

48 Bkz Bursevî, *Tuhfe-i Halîliyye*, İstanbul: 1293, s. 4; a.mlf., *Risâle-i Hüseyiniyye*, y.y., t.y., s. 3; a.mlf., *Kitâbü's-Sülûk*, İstanbul: 1240, s. 28; a.mlf., *Kitâbü'l-Hitâb*, İstanbul: 1256, s. 5; a.mlf., *Kitâbü Nakdî'l-hâl*, vr. 29^a; a.mlf., *Kitâbü'n-Netice*, c. I, s. 1.

49 Bursevî, *Kitâbü's-Silsile*, s. 103.

50 Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsî*, s. 181.

51 Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, c. III, s. 50.

52 Hüseyin Vassâf, *Kemâlnâme-i Hakkî*, s. 31.

53 Bkz Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi*, İstanbul: 1942-43, c. I-II, s. 148, 270, 271, 379-386, 527, 528, 546, 548-553, 564, 583, 584, 586, 589, 592, 593, 598, 599, 601, 607, 608, 613-616, 692-696.

54 Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, c. III, s. 50; a.mlf., *Kemâlnâme-i Hakkî*, s. 36.

55 Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsî*, s. 181.

A- Tefsir:

1. *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. Müellifin en önemli ve meşhur eseridir. Genellikle tasavvufî/işârî tefsirler arasında sayılsa da diğer tefsir çeşitlerinin çoğunun özelliklerini de taşır. Ayetleri Arap dili, kıraat, sebep-i nüzûl, hadis, fıkıh, kelâm gibi ilimleri ilgilendiren yönleriyle de ele alan, rivayet ve dirayet tefsirlerinin pek çok özelliklerini kendisinde toplayan (câmi) Kur'an'ın tam bir tefsiridir. *Rûhu'l-beyân* klasik tefsirler başta olmak üzere pek çok kaynaktan faydalanılarak başarılı bir şekilde telif edilmiş, yazıldığı zamandan günümüze kadar özellikle tasavvufî tefsir faaliyetleri için önemli bir kaynak olmuştur. Zayıf rivayetler içermesi, isrâiliyyâta ve kıssalara fazla yer vermesi gibi bazı yönlerden tenkit edilse de özellikle tasavvufî muhitlerde her zaman ilgi görmüş, vaizler için vazgeçilmez bir eser olmuştur. Müellifin hattıyla olan yazma nüshası Bursa İnebey Kütüphanesi'ndedir (Genel, nr. nr. 12-27). Üç, dört, altı ve on cild hâlinde muhtelif defalar basılmıştır. (İstanbul 1255, 1285, 1286, 1306, 1330; Bulak 1255, 1264, 1276, 1278, 1287, Beyrut 2001, 2013...). *Rûhu'l-beyân* ihtisarıları, Türkçe ve Urduca'ya tercümelerinin yanında pek çok ilmi ve akademik çalışmaya da konu olmuştur.⁵⁶
2. *Ta'lîka alâ evâilî Tefsîri'l-Beyzâvî (Şerh-i Tefsîr-i Fâtîha)*. Beyzâvî (ö. 691/1286)'nin *Envâru't-Tenzîl* adlı tefsirinin Fâtîha ve Bakara sûresinin son ayetleri üzerine yapılmış ta'lîka türü bir eserdir (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 31, 209 vr., müellif hattı).
3. *Şerh alâ tefsîri cüz'î'l-ahîr li'l-Kâdi'l-Beyzâvî*. Beyzâvî (ö. 691/1286)'nin *Envâru't-Tenzîl* adlı tefsirinin Amme cüzünün Arapça şerhidir (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 28-30, 455+457+150 vr., müellif hattı). Eserin üçüncü cildi hakkında Hasan Yersiz tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Uludağ Ü. SBE., 2017).
4. *Kitâbü'l-Mir'ât li-hakâiki ba'zî'l-ehâdis ve'l-âyât*. İsmâil Hakkı'nın seçtiği ayetlerin, yetmişden fazla hadis ve rivayetin yorumunu, 1125-1130 tarihleri arasındaki bazı vâridâtını ve şerhlerini içerir (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 40, 291 vr., müellif hattı). Ayetlerin Mushaf tertibine göre sıralandığı, hadislerin ve vâridat şerhlerinin de ayrı bölümlerde toplandığı baskıları yapılmıştır (thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, c. I-II, Kahire: 2009; thk. Âsım İbrâhim el-Keyyâlî, c. I-II, Beyrut: 2013).

56 Geniş bilgi için bkz Sâkıb Yıldız, "Exégète Turc Ismâ'il Haqqî Burūsawî", s. 316-427; Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî, Hayâtı, Eserleri ve Rûhu'l-beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân İsimli Tefsîri", İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân -Kur'an Meâlî ve Tefsîri-*, c. I, s. 39-59, İstanbul: 2005; a. mlf., "Rûhu'l-beyân", *DİA*, c. XXXV, İstanbul: 2008, s. 211-213; a. mlf., "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân Adh Tefsîri", *TALİD*, c. IX, sayı: 18, s. 365-385.

5. *Levâyah teteallaku bi-ba'di'l-âyâti ve'l-ehâdis*. Bazı ayet ve hadislerle ilgili İsmâil Hakkı'nın kalbine doğan tasavvufî yorumları (lâiha) ihtiva eder. Ayetler çoğunluktadır. *Makâlât-ı İsmâil Hakkî* içinde basılmıştır. (Bulak: 1257, s. 15-55; İstanbul: 1288, s. 13-47).
6. *Mecmûatü âyâti'l-müntehabe* ya da *Mecmûatü't-tefâsîr*. Kur'ân'dan seçilen bazı ayetlerin kısa tefsirlerine, yer yer de bazı hadislerin şerhlerine dair birkaç mecmua vardır: İstanbul Üniversitesi Ktp., AY, nr. 1363, 14 vr., (1097-98 tarihli); Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 33, 268 vr., (1098-1123 tarihli); İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 3706, 52 vr., (1100-1102 tarihli).
7. *Mecâlisü'l-müntehabe*. Hüdâyî'nin *el-Mecâlisü'l-va'zıyye (Nefâisü'l-mecâlis)* adlı eserinden ve diğer bazı eserlerden yapılmış seçmelerden meydana getirilmiş bir eserdir (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 32, 101 vr., müellif hattı).
8. Sûre ve ayet tefsirleri. *Tefsîr-i Sûreti'l-Fâtiha* (Türkçe, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 2838, vr. 25^a-50^b). Eser hakkında Ziyaeddin Coşan tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Marmara Ü. SBE., 2001). *Tefsîr-i Âmene'r-Rasûlü* (Türkçe, Süleymaniye Ktp., Hâlet Ef., nr. 414, vr. 153^b-157^b). 1122 (1710) yılındaki hac yolculuğu sırasında kaleme aldığı mecmuada (Bayezid Devlet Ktp., Genel, nr. 3507) müellifin müstakil eser saydığı bazı sûre ve ayetlerin Arapça tefsiri bulunmaktadır: *Tefsîru Âmene'r-Rasûlü* (vr. 54^a-66^b), *Tefsîru Sûreti'l-Asr* (vr. 73^a-74^b). *Tefsîru Sûreti'z-Zelzele* (vr. 127^b-132^a). *Kelîmetiün zâbbe ammâ yeridü alâ metni dâbbe* veya *Şerhu "Vemâ besse fihimâ min dâbbe"* isimli risale Şûrâ sûresinin 28. ayetinin kısa bir tefsiridir. (vr. 88^a-89^b). *Şerhu "Yâ eyyühe'n-nâsü'budü Rabbeküm"* isimli risale Bakara sûresinin 21 ve 22. ayetlerinin tefsiridir (vr. 90^a-107^a). Aynı mecmuada yer alan bir risale, Bursevî Mekke'de iken bazı ulemanın kendisinden Kâdî Beyzâvî tefsiri ve Isâmüddîn hâşiyesindeki bazı müşkil yerleri açıklamasını istemeleri üzerine (vr. 250^a) yazılmıştır (vr. 253^b-256^a).

İsmâil Hakkı'nın vâridât ve mecmua türü eserlerinde de bazı kısa sûrelerin ve pek çok müstakil ayetin tefsirleri yer almaktadır.

B- Hadis:

1. *Şerhu Nuhbeti'l-fiker*. İbn Hacer (ö. 852/1449)'in *Nuhbetü'l-fiker* adlı eserinin şerhidir. (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 35-37, 214+222+208 vr., müellif hattı). Eser hakkında Necmi Sarı tarafından doktora tezi hazırlanmıştır (Sakarya Ü. SBE., 2017).
2. *Şerhu'l-Erbaine hadîsen*. İmâm Nevevî'nin kırk hadisinin Türkçe tercüme ve şerhidir. İstanbul'da 1253, 1313, 1317'de basılmış, Ayşe ve Hikmet Gültekin tarafından eser hakkında yüksek lisans tezleri hazırlanmış (Selçuk Ü.

SBE., 1996), Latin harflerine aktarılarak İstanbul'da 1998'de neşredilmiştir (Araştırma: Hikmet Gültekin; Metni Hazırlayan: Sami Erdem).

3. *Şerhu'l-Hadîsi'l-erbâin. Riyâzu's-sâlihîn'* den seçilen ve yer yer kısa şerhleri yapılan Arapça kırk hadis şerhidir (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 38, vr. 1^a-14^a, müellif hattı).
4. İsmâil Hakkı'nın vâridât türü eserlerinde ve mecmualarında tasavvufî hadis veya hadis olarak bilinen bazı rivayetlerin şerhlerine de rastlamak mümkündür (*Şerhu'l-hadîs "el-Mü'minü mir'âtü'l-mü'min"*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 41, vr. 55^b-59^b, müellif hattı; *Mecmûa*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 42, müellif hattı; *Şerhu'l-hadîs "İzâ tehayyartüm fi'l-umûr fe'ste'înû min ehli'l-kubûr"*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1549, vr. 67-69; *Şerhu'l-hadîs "Le-ene ekramü alellâhi min en yedeânî fi'l-ardı ekser min selâs"*, Hacı Selim Ağa Ktp., Hüdâyi, nr. 467, vr. 128-133).

C- Fıkıh:

1. *Şerhu Fıkhî'l-Keydânî*. Lütfullah Fâzıl en-Nesefî el-Keydânî'nin *Mukaddimetü's-salât* adlı eserinin Arapça şerhidir (Âtuf Efendi Ktp., nr. 873, 109 vr., müellif hattı).
2. *Risâle-i Mesâil-i Fıkhîyye*. Fıkhî konularla ilgili altmış küsur meseleyi içeren Türkçe bir eserdir (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 161, vr. 34^a-48^a, müellif hattı).
3. *er-Risâletü'l-câmia li'l-mesâilî'n-nâfia*. Bazı fikhî ve kelâmî meselelere dair bir eserdir (Hacı Selim Ağa Ktp., Hüdâyi, nr. 442, 121 vr.). Eser hakkında Fatmanur Betül Öncel tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Sakarya Ü. SBE., 2009).
4. *Kitâbu'l-Fazl ve'n-nevâl*. Fıkıh, akaid ve tasavvufla ilgili konuların karışık olarak ele alındığı, manzumelerin de bulunduğu Türkçe bir eserdir. Yazma nüshalarının çoğu eksik, tertibi karışık ve bazıları farklı isimlerle kaydedilmiştir (İBB, Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 609, 140 vr.).
5. *Ecvibetü'l-Hakkıyye an es'ileti's-Şeyh Abdurrahmân*. Şeyh Abdurrahmân (ö. 1120/1709)'ın ibâdetlerdeki bazı hikmetlerle ilgili manzum yedi sorusuna verdiği cevaplardır (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 1521, vr. 42^b-61^a, müellif hattı). Mehmet Demirci, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Ecvibe-i Hakkıyye'si", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2003, cilt: IV, sayı: 10, s. 9-44; İsmâil Hakkı Bursevî, *Namazın Hakikati (Ecvibe-i Hakkıyye)*, İstanbul: 2017.
6. İsmâil Hakkı'nın *Kitâbü'l-Hitâb*, *Kitâbü'n-Necât* gibi eserlerinde de bazı fikhî konulara temas edilmiştir.

D- Akaid-Kelam:

1. *Şerhu Şuabi'l-îmân*. İmanın şubeleri ve şerhlerine dairdir. İstanbul 1304'te basılmış, bu baskı esas alınarak Yakup Çiçek tarafından asıl metin Latin harflerine aktarılmış ve sadeleştirilmiştir (*İman Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış: Şerhu Şuabi'l-îman*, yay. haz. Yakup Çiçek, İstanbul 2000, 239 s.)
2. *Şerhu'l-kebâir (Rumûzü'l-künûz)*. Büyük günahlarla ilgili Türkçe bir eserdir. Basılmış (İstanbul: 1257) ve hakkında İbrahim Halil Güler tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Marmara Ü. SBE., 2005).
3. *İhtiyârât*. Risalede Allah'ın seçip üstün kıldığı varlıklar, nübüvvet, melekler, suyun hayat kaynağı olmasının sırrı, ramazanın faziletleri, cennet, tecelli, rü'yetullah, ruh, Kabe, Hz. Meryem'in faziletleri gibi muhtelif konulara değinilmektedir (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 414, vr. 134^b-148^b).
4. İsmâil Hakkı'nın *Risâletü'l-câmia li-mesâilî'n-nâfia, Kitâbu'l-Fazl ve'n-nevâl, Kitâbü'l-Hitâb, Kitâbü'n-Necât, Tuhfe-i Halîliyye* gibi eserlerinde de akaid ve kelamla ilgili konulara yer verilmiştir.

E- Tasavvuf:

1- Genel:

1. *Tamâmü'l-feyz fi bâbî'r-ricâl*. İsmâil Hakkı'nın şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin hayatı, eserleri, yaşayışı, kerametleri, devlet adamlarıyla ilişkileri, şeyhinin özel ve genel sohbetlerinden Bursevî'nin kaydettiği notlardan oluşan bir eserdir. Kitapta tarikat adab ve erkânına dair önemli bilgilere de yer verilmiştir. Eser hakkında Ramazan Muslu ve Ali Namlı tarafından yüksek lisans tezleri hazırlanmıştır (Marmara Ü. SBE., 1994). Basılmıştır (thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut 2010; thk. Ramazan Muslu ve Ali Namlı, c. I-II, Dimaşk: Dâru Ninawa, 2011).
2. *Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye (Silsilenâme)*. Celvetiyye tarikatı silsilesinde bulunan meşâyih'in terceme-i hallerine dairdir. Eserin son tarafında tarikat adab ve erkânına dair bilgiler de bulunmaktadır. Basılmıştır (İstanbul: 1291). Bedia Dikel (İstanbul: 1981) ve Rahmi Serin (İstanbul, t.y.) tarafından sadeleştirilerek yayımlanmıştır. Eser hakkında İlyas Efendi tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Marmara Ü. SBE., 1994).
3. *Kitâbü'l-Hitâb*. İtikad ve ibâdet konularının yanısıra özellikle eserin son bölümlerinde tasavvufî konulara ağırlık verilmiştir. Basılmıştır (İstanbul: 1256 ve 1292). İ. Turgut Ulusoy (İstanbul: 1975) ve Bedia Dikel (İstanbul: 1976) tarafından yapılan iki ayrı sadeleştirmeden ikincisi oldukça yeterlidir.).
4. *Kitâbü'n-Necât*. Eserde itikad ve ilmihâl konuları tasavvufî açıdan ele alınmış, bu arada mârifetullah, vücûd gibi tasavvufî mevzûlara da temas edilmiştir.

- Basılmıştır (İstanbul: 1290). İ. Turgut Ulusoy tarafından sadeleştirilmesi yapılmıştır (İstanbul: 1983).
5. *Şerhu'l-Usûli'l-aşere*. Necmeddîn Kübrâ (ö.618/1221)'nin seyr ü sülûkün on esasına dair *el-Usûli'l-aşere* adlı eserinin Türkçe tercüme ve şerhidir. Müstakil olarak (İstanbul 1256, 1291) ve *Reşahât* tercümesi kenarında (İstanbul 1291, s. 124-221) basılmıştır. Mustafa Kara tarafından sadeleştirilerek Necmeddîn Kübrâ'nın diğer iki eseriyle birlikte neşredilmiştir (*Tasavvufî Hayat*, İstanbul 1980, s. 33-70). Diğer bir sadeleştirilmesi Rahmi Serin'e aittir (*Tarikatlarda On Esas*, İstanbul t.y.).
 6. *Risâle-i Şerh-i Esmâ-i Seb'a*. Kayıtlarda *Kitâbü't-Tevhîd*, *Şerh-i Kelime-i Tevhîd* gibi adlarla geçen risale Celvetiyye tarikatında sülûkte esas alınan Lâ ilâhe illallah, Allah, Hû, Hakk, Hayy, Kayyûm ve Kakhâr isimlerinin (esmâ-i seb'a) Türkçe şerhidir (İBB. Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 609, vr. 89^a-103^b).
 7. *Risâletü'l-Hazarât*. Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1413)'nin *et-Ta'rîfât* isimli eserinden "el-hazarâtü'l-hamsü'l-ilâhiyye" ve "el-insânü'l-kâmil" maddelerinin Türkçe şerhidir (Süleymaniye Ktp., Mihrişah, nr. 189, vr. 136^a-164^b). Eser hakkında Elif Söyleyici Dedeler tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Dokuz Eylül Ü. SBE., 2009).
 8. *Kitâbü Hucetü'l-bâliğa*. Belli bir tasnifi olmayan eserde muhtelif tasavvufî konular ele alınmıştır. *Reşahât* kenarında basılmıştır (İstanbul 1291). Eser hakkında Abdullah Kargılı tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (İstanbul Ü. SBE., 2011).
 9. *Kitâbü'ş-Şecv*. Musibet, felaket, afet, hüzn ve bunların hikmetleri hakkında Arapça bir eserdir (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 789, vr. 2^a-25^a, müellif hattı).
 10. *Mecîü'l-Beşîr li-ecli't-tebşîr*. Hz. Peygamber'in Hz. İsâ tarafından önceden müjdelendiğine dair Saff sûresinin 6. ayetinin tasavvufî/işârî tefsirine ve Hz. Muhammed'in müjdelenmesine (es-Saff, Saff, 61/6) dair Arapça bir risaledir. Eserde hakikat-i muhammediyye ve vahdet-i vücûdla ilgili konulara da temas edilmekte hâmişlerinde İsmâil Hakkı'nın elliden fazla manzumesi bulunmaktadır. (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 789, vr. 27^b-53^b, müellif hattı).
 11. *Vesîletü'l-merâm*. Şeyh edinmenin zarureti, takva, ilmihâli bilmenin lüzûmu, Cüneyd Bağdâdî'nin sahîh bir sülûk ve halvetten faydalanmak için gerekli gördüğü sekiz şart ve izahı, nebî ve velîler arasındaki farklar, şeriat ve tarikatla amel edenlerin tabakaları, muhabbet, esmâ-i ilâhiyye gibi konuların ele alındığı bir eserdir (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr.

- 243, 62 vr.). Eser hakkında Nizamettin Burak tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Dokuz Eylül Ü. SBE., 2006).
12. *Mecmûatü'l-esrâr*. Başta Bursevî'nin şeyhi Atpazârî olmak üzere bazı mu-tasavvıfların muhtelif eserlerinden nakil ve seçmelerden oluşur. *Tamâmü'l-feyz*'de yer alan pek çok konu bu eserde de bulunmaktadır (Âtuf Efendi ktp., nr. 1500, 125 vr.).
 13. *Mecmûa*. Bazı nüshaları "*Mecmûa-i Eş'âr ve Mâkâlât*" adıyla kaydedil-miştir. Bakara sûresinin 30. ayetinin uzunca bir tefsiri, bazı kelimelerin izahı, salevât, duâlar ve İsmâil Hakkı'nın bazı vâridâtına dair bir eserdir (Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 637, vr. 219^b-260^a).
 14. *Makâlât-ı İsmâil Hakkî*. İsmâil Hakkı'nın 1098-1100 tarihleri arasındaki bazı manzumelerini, muhtelif makale, mektup ve risalelerini ihtiva eden bir mecmuadır. Basılmıştır (Bulak 1257, İstanbul 1288).
 15. *Risâle-i Ma'nâ-yı Şerîf-i İsm-i Muhammed*. Seyyid Mehmed Efendi'ye he-diye edilen bu küçük risale, Muhammed (Mehmed) isminin ve harflerinin tasavvufî yorumu hakkındadır (Millet Ktp., Şer'îye, nr. 1182, vr. 65^b-69^a).
 16. *Risâle-i Gül (Risâle-i Verdiyye)*. Gül hakkında küçük bir risaledir (Süleymâniye Ktp., Hâlet Ef., nr. 414, vr. 1^b-3^b). Songül Aydın Yağcıoğlu tarafından Latin harflerine aktarılmıştır ("İsmâil Hakkı Bursevî'nin Gül Hakkındaki Risalesi", *Turkish Studies, Türkoloji Araştırmaları*, 2016, cilt: XI, sayı: 20, s. 1-10).
 17. *Şerhu Salevât-i İbn Meşîş*. Abdüsselâm b. Meşîş (ö. 625/1228?)'in meşhûr salevâtının Türkçe tercüme ve şerhidir. Basılmıştır (İstanbul: 1256, Bulak: 1279). Eser hakkında Zehra Çelebi yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Selçuk Ü. SBE., 2007). M. Nedim Tan tarafından Latin harfleriyle neşredilmiştir (*Varlığın Dili*, İstanbul: 2010).
 18. *Kitâbü Zübdeti'l-makâl*. Eserde kâl, hâl, makâl, kıyl, kâl ve kavil terimleri, "zübde-i kelâm"ın ne olduğu, hâl ile makâl ilişkisi hüsn-i hattın aslı, gelişimi ve kitâbet adâbı gibi konular ele alınmıştır (Hacı Selim Ağa Ktp., Hüdayî, nr. 449, 30 vr.).
 19. *Kitâbü'l-Fasl fi'l-esrâr*. Bazı tasavvufî terimlerin izahına dair küçük bir risaledir (Âtuf Efendi Ktp., nr. 1501, vr. 19^b-27^b).
 20. *Risâle fi beyânî'l-halve ve'l-celve*. Halvet ve celvete dair kısa bir risaledir (Hacı Selim Ağa Ktp., Hüdâyî, nr. 1797, vr. 68^b-70^b).
 21. *Risâle et-Tehaccî fi hurûfî't-teheccî*. Harflerin sırları ve tasavvufî yorumuna dair Arapça bir risaledir (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 162, 15 vr., müellif hattı).
 22. *Hakâiku'l-hurûf*. Harflerin sırlarına ve işârî anlamlarına dair Arapça bir risaledir (Millet Ktp., Şer'îye, nr. 1182, vr. 73^b-79^b).

23. *Esrâru'l-hurûf*. Harflerin sırlarına dair Türkçe bir risaledir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 2537, vr. 21^b-30^b).
24. *Bey'atnâme ve icâzetnâmeler*: İsmâil Hakkı tarafından Ahmed el-Birmâvî, Mukâbeleci Mehmed Efendi, Muhammed eş-Şâmî (Şam'da), Bahrî Hüseyin Efendi (Üsküdar'da), Tübâzâde Mehmed Ağa gibi muhtelif kimselere verilen bey'atnâme ve icâzetnâmeler de müstakil birer eser olarak kabul edilmiştir (Beyazıt Devlet Ktp., Genel, nr. 3507, vr. 83^b-87^b; Genel, nr. 7890, vr. 12-18; Âtîf Ef. Ktp., nr. 1496, vr. 175^b-182^b).
25. *Esrâru'l-hacc*. İsmâil Hakkı'nın 1111/1700'de edâ ettiği ilk haccından dönerken yolda eşkıyânın saldırısı sırasında kaybolmuştur. Nazm, nesir, metin ve şerhlerin yer aldığı eserde vâridât ve şerhleri dışında hac, Kabe, Haremeyn ve Hicaz'ın esrârî gibi konularla ilgili tasavvufî/işârî yorumlar yer almaktaydı.

2- Tasavvufî Şiir ve Manzum Eser Şerhleri:

1. *Ferahu'r-rûh (Şerhu'l-Muhammediyye)*. Yazıcızâde Mehmed Efendi (ö. 855/1451)'nin *Muhammediyye*'sinin Türkçe şerhidir İki ve üç cilt hâlinde muhtelif defalar basılmıştır (Bulak 1252, 1255, 1256, 1258; İstanbul 1274, 1294). Mustafa Utku tarafından hazırlanan ve akademik olmayan sadeleştirme neşredilmiştir (c. I-X, Bursa 2000-2010). Eserin farklı kısımları hakkında Hüseyin Yenice, Sunay Yılmaz, Murat Ali Karavelioğlu, Muhammey Ali, Mehmet Ali Eşmeli, Mehmet Akif Günay, Betül Başlı, İbrahim Hakkı Uzun tarafından Marmara ve İstanbul Ü. SBE.'de yüksek lisans tezleri hazırlanmıştır (1987, 1993, 1999, 2001, 2004, 2005, 2007).
2. *Rûhu'l-Mesnevî (Şerhu'l-Mesnevî)*. Mevlânâ (ö. 672/1273)'nın *Mesnevî*'sinin ilk 738 beytinin Türkçe şerhidir. İstanbul'da 1285 ve 1287'de iki cilt hâlinde basılmıştır. Eserin ilk cildi hakkında Saliha Baryaman tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Uludağ Ü. SBE., 2000). Bütünü hakkında İsmail Güleç tarafından doktora tezi hazırlanmış (İstanbul Ü. SBE., 2003) ve bu çalışma basılmıştır (İstanbul: 2004, 2017).
3. *Şerh-i Pend-i Attâr*. Ferîdüddîn Attâr (ö. 618/1221)'ın *Pendnâme* adlı eserinin Türkçe tercüme ve şerhidir. Basılmıştır (İstanbul: 1250, 1287). Eser hakkında Rafiye Duru tarafından yüksek lisans (Ege Ü. SBE., 1998), Tuba Onat Çakıroğlu (Hacettepe Ü. SBE., 2012) ve Kezban Paksoy (Erciyes Ü. SBE., 2012) tarafından doktora tezi hazırlanmıştır.
4. *Şerhu Nazmî's-sülûk*. İbnü'l-Fânz (ö. 632/1234)'ın *Nazmü's-sülûk* (et-Tâiyyetü'l-kübâ) adlı kasidesinin ilk dört beytinin Türkçe şerhidir (Süleymâniye Ktp., Mihrişah, nr. 189, vr. 1^b-20^b). Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek

lisans tezi içinde Latin harflerine aktarılmıştır (*Bir Şârih Olarak İsmâil Hakkî Bursevî ve Edebî Şerhleri*, Uludağ Ü. SBE., 1999, s. 217-249).

5. *Kitâbu'l-Envâr*. İsmâil Hakkî'nın İstanbullu müntesiblerinden "Evliyâ" lakablı Derviş Mehmed için yazdığı doksan sekiz beyitlik kasidenin yine kendisi tarafından yapılmış şerhidir (Süleymâniye Ktp., Mihrişah, nr. 189, vr. 21^b-102^a, müellif hattı). Eser hakkında Naim Avan tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmış (Yüzüncü Yıl Ü. SBE., 1997) ve bu çalışma basılmıştır (İstanbul 1999). M. Murat Yurtsever, eseri bir makalesinde ele almıştır ("İsmâil Hakkî Bursevî'nin Kitâbü'l-Envâr'ı", *Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/7 [1998], s. 279-296). Nevin Gümüş tarafından ise eser hakkında doktora tezi (Erciyes Ü. SBE., 1998) hazırlanmıştır. Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi içinde Latin harflerine aktarılmıştır (*a.g.t.*, Uludağ Ü. SBE., 1999, s. 31-173).
6. *Şerh-i Ebyât-ı (Rumûzât-ı) Hacı Bayrâm-ı Velî*. Hacı Bayrâm-ı Velî (ö. 833/1430)'nin "*Çalabım bir şâr yaratmış*" mısraı ile başlayan altı beyitlik şiirinin şerhidir (Süleymâniye Ktp., Esad Ef. nr. 1521, vr. 1^b-25^b, müellif hattı). Eser hakkında Münir Atalar tarafından mezuniyet tezi (Ankara Ü. İlahiyat Fak. 1971), Arzu Polatoğlu tarafından yüksek lisans tezi (Dokuz Eylül Ü. SBE., 2008) hazırlanmıştır. Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi içinde Latin harflerine aktarılmıştır (*a.g.t.*, Uludağ Ü. SBE., 1999, s. 174-216). Suat Ak tarafından Latin harfleriyle neşredilmiştir (İstanbul: 2013).
7. *Şerh-i Ebyât-ı Yûnus Emre*. İsmâil Hakkî, Yunus Emre'ye ait veya ona atfedilen bazı ilahileri şerh etmiştir.

Bunlardan ilki Yunus Emre'nin "*Çıkdım erik dalına anda yedim üzümü*" mısraı ile başlayan on üç beyitlik şathiyesinin Türkçe şerhidir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi nr. 1521, vr. 26^b-41^b, müellif hattı). Emine Sayın (Sevim) yüksek lisans tezinde şiire yapılan diğer şerhlerle birlikte Bursevî'nin şerhini de incelenmiş ve metni Latin harflerine aktarmıştır (*Yûnus Emre'nin Bir Şathiyesi ile İlgili Şerhler*, Marmara Ü. SBE., 1986, s. 69-96). Bu çalışma basılmıştır (Necla Pekolcay-Emine Sevim, *Yunus Emre Şerhleri*, Ankara: 1991, s. 153-181). Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi içinde bu şiirin Bursevî şerhi de Latin harflerine aktarılmıştır (*a.g.t.*, Uludağ Ü. SBE., 1999, s. 250-276). Suat Ak tarafından aynı şiir, Niyâzî Mısırî ve Şeyhâde şerhi ile birlikte Latin harfleri ile neşredilmiştir (*Çıktım Erik Dalına: Yunus Emre'nin Bir Şiirinin Üç Şerhi*, İstanbul 2012).

Âşık Paşazâde (ö. 889/1484)'nin Yunus Emre'nin yukarıdaki şathiyesine naziresi olan "*Çıkdım bâdem dalına anda yedim üzümü*" mısraı ile başlayan

on beş beyitlik naziresini⁵⁷ Bursevî Yunus Emre'ye nisbet ederek Türkçe şerh etmiştir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1521, vr. 62^b-80^a, müellif hattı). Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi içinde Bursevî'nin bu şerhi de Latin harflerine aktarılmıştır (*a.g.t.*, Uludağ Ü. SBE., 1999, s. 27-28, 277-307).

Bursevî Yunus Emre'nin "*Sırâttan gel sıfâta anda safâ bulasın*" mısraı ile başlayan şiirini⁵⁸ de Türkçe olarak şerh etmiştir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1521, vr. 62^b-80^a, müellif hattı). Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi içinde (*a.g.t.*, Uludağ Ü. SBE., 1999, s. 308-319) ve Songül Aydın Yağcıoğlu tarafından hazırlanan makalede ("Yûnus Emre'nin Bir Şiiri ve İsmâil Hakkı Bursevî'nin Şerhi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt/Sayı: 55, (2016-2), İstanbul: 2016, s. 77-90) Latin harfleriyle neşredilmiştir.

İsmâil Hakkı'nın Yunus Emre'ye atfettiği⁵⁹ "*Adım adım ileri beş âlemden içeri*" mısraları ile başlayan ilahisinin Türkçe şerhidir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1521, nr. 92^b-94^a). Şerhin Âmil Çelebioğlu ("Yûnus'un Bir Şiirinin Şerhi", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul 1998, s. 553-561), Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı (*Türk Edebiyatında Şathiye*, s. 220-224), Ahmet Taştan (*a.g.t.*, Uludağ Ü. SBE., 1999, s. 28-29, 320-324) tarafından tarafından yapılmış Latin harfleriyle neşirleri vardır.

8. *Es'ile-i Şeyh Mısrî'ye Ecvibe-i İsmâil Hakkı*. Niyâzî-i Mısrî (ö. 1105/1694)'nin "*Müşkilim var size ey Hak dostları eylen küşâd*" mısraı ile başlayan ve pek çok soruyu içeren şiirinin şerhidir. *Makâlât-ı İsmâil Hakkı* içinde basılmıştır (Bulak: 1257, s. 3-9; İstanbul: 1288, s. 3-8). Abdullah Çaylıoğlu tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi içinde Latin harflerine aktarılmış (*Niyâzî-yi Mısrî Hazretlerinin Gazellerine Yapılan Şerhler*, Marmara Ü. SBE., 1994, s. 59-64) ve bu tez basılmıştır (*Niyâzî-i Mısrî Şerhleri*, İstanbul: 1999, s. 33-40).
9. *Şerh-i Nazm-ı Ahmed/Ahmedî*. Dukakinzâde Ahmed Bey (X./XVI. yüzyıl)'e ait "*Dinler isen hâlîmi eydeyim ey nev-civân*" mısraı ile başlayan şathiye türü yedi beyitlik bir şiirin⁶⁰ Türkçe şerhidir (Süleymaniye Ktp., Esad Ef. nr. 1521, vr. 81^b-86^a müellif hattı). Basılmıştır (İstanbul: 1330). Cemal Kurnaz ve Mustafa Tatçı tarafından Latin harfleriyle neşredilmiştir (*Bitmemiş Ot Dibinde Doğmadıcak Bir Göcen: Şerh-i Nazm-ı Ahmed*, Ankara: 2000; *Türk*

57 Bkz Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İstanbul: 1992, s. 228-229; Kemal Yavuz, "Türk Şiirinde Nazire", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 10, İstanbul: 2013, s. 411.

58 Bkz Mustafa Tatçı, *Yunus Emre Divânı*, Ankara: 1990, s. 252-254.

59 Bkz Gölpınarlı, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, s. 230.

60 Hüseyin Süzen, *Dükakinzade Ahmed Beg Divanı*, İstanbul Ü. SBE., Doktora Tezi, İstanbul: 1994, s. XXXVI-XXXVII, s. 303.

Edebiyatında Şathiye, Ankara: 2001, s. 232-241). Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi içinde Latin harflerine aktarılmıştır (*a.g.t.*, Uludağ Ü. SBE., 1999, s. 341-349).

9. *Şerh-i Ebyât-ı Hasan el-Kâdirî*. “*Bu gönül hem Hak’dadır, hem anda Hak*” mısraı ile başlayan lügaz tarzında yazılmış iki beyitlik bir şiirin Türkçe şerhidir (İstanbul Ü. Ktp., Nadir Eserler, TY, nr. 3339, vr. 112^b-121^a). Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi içinde Latin harflerine aktarılmıştır (*a.g.t.*, Uludağ Ü. SBE., 1999, s. 29, 325-340).
10. *Es’iletü’s-Sahafîyye ve Ecvibetü’l-Hakkıyye*. Şeyh Mehmed Sahafî’nin (ö 1146/1733) “*Ey kelâm-ı Hak’ı dâânâ, saffa-i eşyâ nedir?*” mısraı ile başlayan manzum sorularına verdiği cevaplardır (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 250, 73 vr.). Eser hakkında Zülfiye Eser yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Marmara Ü. SBE., 2003).
11. *Şerh-i Kelimât-ı Şeyh Sahafî*: Şeyh Sahafî (ö 1146/1733)’nin “*Seyr eyledim cihânı halk bend ile giriftâr*” mısraıyla başlayan 15 beyitlik şathiyesinin Türkçe şerhidir (Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud, nr. 2537, vr. 1^b-21^b). Rafiye Duru tarafından hazırlanan doktora tezi içinde Latin harflerine aktarılmıştır (*Modern Metin Çözümleme Teknikleri Bakımından Şerh Geleneği ve İsmail Hakkı Bursevi*, Ege Ü. SBE., İzmir, 2007, s. 243-257).
12. *Şerh-i Nazm-i Hayretî*. Hayretî (ö. 941/1534)’nin “*Sînemin bağında bitmiş bir ağaçta dört dal*” mısraı ile başlayan altı beyitlik şathiyesinin Türkçe şerhidir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 2749, vr. 73^b-77^a). Ahmet Taştan tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi içinde Latin harflerine aktarılmıştır (*a.g.t.*, Uludağ Ü. SBE., 1999, s. 350-357).
13. Bursevî’nin özellikle mecmua ve vâridât türü eserlerinde de pek çok şiir şerhlerine rastlamak mümkündür.

3. Tuhfeler:

1. *Sülûkü’l-mülûk (Tuhfe-i Aliyye)*. 1121/1710’da sadrâzam Çorlulu Ali Paşa’ya ithaf edilmiştir (Âtuf Efendi Ktp., nr. 1412, vr. 1-49). Eser hakkında Şeyda Öztürk tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmış (Marmara Ü. SBE., 1999) ve bu çalışma basılmıştır (İsmâil Hakkı Bursevî, *Üç Tuhfe/Seyr-i Sülûk*, İstanbul: 2000, s. 189-261).
2. *Risâletü’l-Umâriyye*. 1122/1710’da ikinci defa hacca giderken uğradığı Mısır’da ulemadan Şeyh Umâre el-Mısırî’ye hediye edilmiştir. “*Küllemâ zekerake’z-zâkirûn...*” sözünün Arapça şerhine dairdir. Risalenin son tarafında İsmâil Hakkı’nın Mısır ulemasına yönelttiği on soru da yer almaktadır. (Beyazıt Devlet Ktp., Genel, nr. 3507, vr. 116^b-124^a).
3. *Tuhfe-i Recebiyye*. 1131/1718’de Şam valisi Recep Paşa’ya ithaf edilmiştir (Süleymâniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1374, 98 vr., müellif hattı). Eser hakkında

Selim Çakıroğlu tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmış (Marmara Ü. SBE., 2006) ve bu çalışma *İlahi İsimler* (İstanbul: 2008) ve *Esmâü'l-hüsna Şerhi* (İstanbul: 2014) adıyla basılmıştır. Zübeyir Akçe ise eser hakkında doktora tezi (Harran Ü. SBE., 2008) hazırlamıştır.

4. *Tuhfe-i İsmâiliyye*. 1132/1720'de İsmâil Hakkı'nın I. ve II. Avusturya seferi sırasında yol arkadaşı olan Lefkevîzâde Hacı İsmâil Piyâde'ye ithaf edilmiştir. İlmihal konuları, îman ve şu'beleri ile bazı tasavvufî tavsiyelere dair Türkçe bir eserdir. Basılmıştır (İstanbul 1292, 1303). Eser hakkında Ahmet Koç tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Yüzüncü Yıl Ü. SBE., 2008). Nevin Gümüş, bir makalesinde eseri "vasiyetnâme" olarak değerlendirmiş ve metnini Latin harflerine aktarmıştır ("İsmail Hakkı Bursevî'nin Vasiyet-nâme'si", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 2009, cilt: IX, sayı: 1, s. 23-76).
5. *Tuhfe-i Halîliyye*. 1133/1720'de İsmâil Hakkı bu risaleyi büyük kardeşi Halil Çelebi'ye ithaf etmiştir. Basılmıştır (İstanbul: 1256, 1293). Eser hakkında Arife Koçak Pulat tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Atatürk Ü. SBE., 2018).
6. *Tuhfe-i Atâiyye*. 1133/1721'de İsmâil Hakkı'nın Tekirdağlı müntesiblerinden Hacı Mehmed Atâi'ye ithaf edilmiştir (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 1537, 75 vr.). Eserle ilgili Veysel Akkaya tarafından yüksek lisans tezi (Marmara Ü. SBE., 1999) hazırlanmış ve bu çalışma basılmıştır (*Kâbe ve İnsan*, İstanbul 2000).
7. *Kitâbü's-Sülûk (Tuhfe-i Vesîmiyye)*. 1133/1721'de Enderun ağalarından Seyyid Ahmed Vesîm Ağa'ya ithaf edilmiştir. Eserde bey'at ve intisâb, mürşid ve vasıfları, seyr ü sülûk, sohbet, zikir ve zikir telkîni, tarikat adab ve erkânı gibi tasavvufî konular ele alınmaktadır. Basılmıştır (İstanbul 1240). Eser hakkında Recep Yaman (Yüzüncü Yıl Ü. SBE., 1998) ve Şeyda Öztürk (Marmara Ü. SBE., 1999) tarafından yüksek lisans tezleri hazırlanmış, son çalışma basılmıştır (İsmâil Hakkı Bursevî, *Üç Tuhfe/Seyr-i Sülûk*, İstanbul 2000, s. 107-187).
8. *Şerh-i Ebyât-ı Fusûs*. Seyyid Ahmed Vesîm Ağa'ya ithaf edilen bu ikinci risale *Fusûsu'l-Hikem*'in Kelime-i İshâkiyye Fassi'nın sonunda yer alan beyitlerin şerhine dairdir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1474, vr. 114^b-146^b).
9. *Tuhfe-i Bahriyye*. 1133/1721'de Has bahçeler müfettişi Bahrî Hüseyin Efendi'ye ithaf edilmiştir. Hû ismi, tevhid, cem', fark, kara ve denizin bazı esrârı gibi konulardan bahseder (Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 637, vr. 145-159).

10. *Risâle-i Hüseyiniyye*. 1133/1721'de Bahrî Hüseyin Efendi'ye ithaf edilen bu ikinci risale Hüseyin isminin ve harflerinin tasavvufî/işârî yorumu hakkındadır. (Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 637, vr. 160-168; Yer ve tarih belirtilmeden yapılmış bir baskısı da vardır.).
11. *Tuhfe-i Hasakiyye*. 1134/1722'de Tûbâzâde Mehmed Ağa'ya ithaf edilmiştir. Eserde Lâ ilâhe illallah, Muhammedu'r-rasûlullah, Hz. Peygamber'in Hz. Âdem'e kadar ataları, arş-ı a'zam, şems, sırr-ı insân, kutbu'l-aktâb gibi kavramlar ile sultân-ı a'zam, vezir-i a'zam, şeyhülislâm, Rumeli ve Anadolu kazaskeri, Rumeli ve Anadolu beylerbeyi, yeniçeri ağası, enderun ağaları, dârussaâde ağası, nakîbu'l-eşrâf gibi Osmanlı idârî teşkilâtının önde gelen temsilcilerinin tasavvufî yorumu, ilmihâl ve tasavvufla ilgili bazı meseleler üzerinde durulmuştur. (Ankara Ü. DTC. Fak. Ktp., İ Saib Sencer, nr. 2029, 379 vr., müellif hattı). Eser hakkında İhsan Kara, Muammer Cengiz ve Mehmet Tabakoğlu tarafından yüksek lisans tezleri hazırlanmıştır (Marmara Ü. SBE., 1997, 2007, 2008).
12. *Risâle-i Bahâiyye*. İsmâil Hakkı Celvetiyye adab ve erkânına dair bu küçük risaleyi Üsküdar'da ikameti sırasında Bursa'da bulunan oğlu Bahâeddîn Mehmed için yazmış ve onun adına izâfe etmiştir (Hacı Selim Ağa Ktp., Hüdâyi, nr. 476, vr. 70^b-75^b).
13. *Tuhfe-i Ömeriyye*. İsmâil Hakkı'nın müridlerinden Derviş Ömer Nevâlî'ye ithaf edilen eserde tevhid ve bazı kısımları, esmâ zikri, esmâ-i seb'a, esmâ-i hamse, seyr ü sülûk, Ömer isminin işârî yorumu, iman, ihsân, velâyet, nübüvvet, mârifet, mübâyaa, bazı mekanlarla ilgili sembolik değerlendirmeler üzerinde durulmuştur. Basılmıştır (İstanbul: 1240). Eser hakkında Mehmet Ali Akidil tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmış (Gazi Ü. SBE., 1996) ve bu çalışma basılmıştır (*Üç Tuhfe/Seyr-i Sülûk*, İstanbul: 2000, s. 7-106).
14. *Risâle-i Şem'iyye*. Şem'î Mehmed Sipâhî için yazılan bu Türkçe risalede "Âdem bir demdir" sözü açıklanmış, sekiz nur/ışık ve işaret ettiği anlamlar üzerinde durulmuştur. (Süleymaniye Ktp., Mihrişah, nr. 217, vr. 35^a-42^a).
15. *Risâle-i Nefesi'r-Rahmân*. İmam Seyyid Abdurrahmân b. Abdullah Efendi'ye hediye edilmiştir. Bazı nafîle namazlar, abdest ve namazın tasavvufî yorumu, bazı mübarek geceler, sülûkte esas olan on iki isim (esmâ-i isnâ aşer), hilâfet-i zâhire, haşru'l-ecsâd, Hû ismi gibi konulara ek olarak risalenin hediye edildiği zâtın ismi ile ilgili tasavvufî değerlendirmelere yer verilmiştir. İsmâil Hakkı'nın en son yazdığı risalelerdendir (Âtîf Efendi Ktp., nr. 1405, vr. 25-36).

4. Vâridât Türü Eserler:

1. *Vâridât-ı Hakkıyye (Vâridât-ı Kübrâ)*. Zülkade 1114-Safer 1115 tarihleri arasındaki vâridâtı ve şerhlerine dairdir (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 86, vr. 111^b-264^a, müellif hattı). Baş tarafları (vr. 111^b-160^b) hakkında Betül

- İzmirli tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Dokuz Eylül Ü. SBE., 2010).
2. *Risâletü "Eyyühe'l-bülbül"*. Rebûlevvel 1115 (Temmuz 1703)'te tamamlanmış Bursevî'nin vâridâtı ve şerhlerine bir eserdir. "Bülbül" ile gönül kastedilmiştir. (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 86, vr. 84^b-110^a, müellif hattı).
 3. *Mecmûa*. Bursevî'nin 1115 ve 1116 yıllarına ait bazı vâridâtı ve şerhlerine dairdir. Mecmuanın baş ve son tarafında Bursevî'nin 1114-1118 tarihleri arasında değişik kimseler için yazdığı mektup ve şiirler de yer almaktadır. (Süleymâniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 645, 106 vr., müellif hattı).
 4. *Min vâridâtü'l-fakîr eş-Şeyh İsmâil Hakkı min evâhiri Zilhicce 1116*. 1116 ve 1117 yıllarındaki vâridâtı ve şerhlerine dair Arapça bir eserdir (Süleymâniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 789, vr. 56^b-222^a, müellif hattı).
 5. *Mecmûa (Makâlât-ı Şeyh İsmâil Hakkı, Mecmûatü'l-hutab ve'l-varidât)*. Müellifin 1118-1125 tarihleri arasındaki şiirlerini, vâridâtını ve şerhlerini ihtiva eder. Mecmuanın son tarafında muhtelif kimselere gönderdiği mektuplar, şiirler ve düştüğü tarihlerin müsveddeleri bulunmaktadır (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 85, vr. 39^b-276^b, müellif hattı).
 6. *Mecmûa*. 1122 (1710) yılındaki hac yolculuğu, Mısır ve Hicaz'da bulunduğu sıradaki vâridâtı ve şerhlerine dairdir. Bu mecmuada Bursevî'nin bazı Mısır ulema ve meşâyihine hediye ettiği, bir kısmı kısa süre ve ayet tefsirlerinden oluşan risaleler de yer alır (Bayezid Devlet Ktp., Genel, nr. 3507, 284 vr.).
 7. *el-Vâridât*. İsmâil Hakkı'nın 1130 yılındaki vâridâtı ve şerhlerine dair Arapça bir eserdir (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 66, , vr. 70^b-138^b, nr. 67, 150 vr., müellif hattı).
 8. *Mecmûa*. Şam'daki (Şevvâl 1130-Zülhicce 1130) bazı vâridâtı ve şerhleri hakkındadır (İstanbul Ü. Ktp., Nadir Eserler, nr. TY. 9793, 42 vr., müellif hattı).
 9. *Kitâbü'd-Düresi'l-irfâniyye*. Şam'daki (1130 sonu-1131 başı) bazı vâridâtı ve kısa şerhlerine dairdir (İstanbul Ü. Ktp., Nadir Eserler, nr. TY. 4019, 63 vr.). Eser hakkında Fazlı Dinç tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Harran Ü. SBE., 1998).
 10. *Mecmûatü'l-fevâid ve'l-vâridât*. İsmâil Hakkı'nın 1130 yılı sonları ile 1131 yılı başları arasındaki bazı vâridâtı ve genellikle Türkçe yapılan şerhleri ile pek çok manzumesinin bulunduğu bir mecmuadır. (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 87, 184 vr., müellif hattı). "*Şerh-i Kelâm-ı Şeyh Sadî*" adıyla kaydedilmiş⁶¹ eksik bir nüshası Latin harfleriyle neşredilmiştir.⁶²

61 İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 367/03, vr. 46^b-59^a.

62 Ahmet Topal, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerh-i Kelâm-ı Şeyh Sadî Adli Risalesi", *Erzincan Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, ÖS-III: s. 193-218.

11. *Vâridât*. İsmâil Hakkı'nın 1131 yılı Zilkade ayına ait vâridâtı ve şerhlerine dairdir (Süleymaniye Ktp., Âşir Ef., nr. 165, vr. 1-79, müellif hattı). Eser hakkında Fatih Tüzek tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Marmara Ü. SBE., 2011).
12. *Mecmûa-i Hakkî*. Eserin ilk yarısında özellikle Osman Fazlî Efendi'nin eserlerinden yapılan derlemeler yer alır. İkinci yarısında ise İsmâil Hakkı'nın 1132 yılına ait bazı vâridâtı ve şerhleri bulunmaktadır. (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 41, 73 vr.).
13. *Kitâb-ı Kebîr (el-Kitâbü'l-Kebîr)*. Zilhicce 1132-Rebiulâhîr 1133 tarihleri arasındaki vâridâtı ve şerhlerine dairdir. Eserde ayrıca bazı kavramlar açıklanmış, İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)'nin *Dîvân*'ından seçilen beyitler şerh edilmiştir (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 71, 135 vr.). Eser hakkında Nuran Döner yüksek lisans tezi hazırlamış (Uludağ Ü. SBE., 2000) ve bu çalışma basılmıştır (Bursa. 2016). Ayrıca yazar, eseri bir makalesinde (*Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, cilt: VI, sayı: 15, s. 311-334) ele almıştır.
14. *Kitâbü'z-Zikr ve'ş-şeref*. İsmâil Hakkı'nın Rebiulâhîr 1133-Cemâziyelevvel 1133 tarihleri arasındaki vâridâtı ve şerhleri, bazı tasavvufî konularla ilgili kısa değerlendirmeler ile İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240)'nin *Dîvân*'ından seçilen beyitler ve kısa şerhleri hakkındadır (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud, nr. 2752, 63 vr.). Eser hakkında Mehmet Zeki Başyemenici tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Marmara Ü. SBE., 1997).
15. *Kitâb el-Hakkı's-sarih ve'l-keşfü's-sahih*. İsmâil Hakkı'nın 8 Cemâziyelevvel-28 Şevvâl 1133 tarihleri arasındaki vâridâtı ve şerhlerine dair Arapça bir eserdir (Hacı Selim Ağa Ktp., Hüdayî, nr. 468, 507 vr., müellif hattı). Halifelerinden Ahmed Pertevî Efendi tarafından ihtisâr edilmiştir (İstanbul Ü. Ktp., Nadir Eserler, nr. AY. 3577).
16. *Kitâbü Nakdi'l-hâl (Şeceratü'l-yakîn ve't-tevhîd)*. Zülkade 1133-Rebiulâhîr 1134 tarihleri arasındaki vâridâtı ve şerhleri hakkındadır. Eserde bazı tasavvufî kavramların açıklaması da yapılmıştır (İstanbul Ü. Ktp., Nadir Eserler, nr. TY. 2153, 296 vr.).
17. *Kenz-i Mahfî*. Eserde "Küntü kenzen mahfiyyen" şeklinde başlayan ve mutasavvıflar arasında kudsî hadis olarak meşhûr olan rivayet, on bölümde incelenerek şerh edilmiştir (s. 1-47). 24 Rebiulâhîr 1134'te tamamlanan eserin geri kalan kısmı ise (s. 47-156) İsmâil Hakkı'nın vâridâtı ve şerhlerine dairdir. Basılmış (İstanbul 1290, 1307) ve Abdülkadir Akçipek tarafından "*Gizli Hazine*" adıyla sadeleştirilerek neşredilmiştir (İstanbul: 1967, 1980). Eser hakkında Engin Söğüt tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Marmara Ü. SBE., 2007).

18. *Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî*. Cemâzîyelûlâ 1134-Receb 1134 tarihleri arasındaki vâridâtı ve şerhleri ile bazı kelime ve ıstılahların tasavvufî yorumu hakkındadır (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1667, 289 vr., müellif hattı). Eserin ikinci yarısı hakkında Büşra Belgeli tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Marmara Ü. SBE., 2015).
19. *Kitâbü Müzîlî'l-ahzân*. Müellifin Receb 1134'ten itibaren 1134 yılındaki vâridâtı ve şerhleri ile bazı kelime ve ıstılahların tasavvufî yorumu hakkındadır (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 79, 263 vr., müellif hattı).
20. *Kitâbü Hayâtî'l-bâl*. İsmâil Hakkı'nın çoğunlukla 1135 yılı Şaban ve Ramazan aylarındaki vâridâtı ve şerhleri, ayet ve hadis yorumları ve muhtelif tasavvufî konularla ilgili kısa değerlendirmelerini içerir (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 84, 177 vr., müellif hattı). Eser hakkında İrfan Poyraz tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (Uludağ Ü. SBE., 2001) ve bu çalışma "Kalbin Hayatı" adıyla neşredilmiştir (Bursa: 2016).
21. *Kitâbü'l-İzzî'l-âdemî*. İsmâil Hakkı'nın Zilkade 1135-Safer 1136 tarihleri arasındaki vâridâtı ve şerhleri hakkındadır (Âtuf Ef. Ktp., nr. 1420, vr. 120-316).
22. *Kitâbü'n-Netice*. İsmâil Hakkı'nın Safer 1136-Şevvâl 1136 tarihleri arasındaki vâridâtı ve şerhleri hakkındadır (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 64, 506 vr., müellif hattı). Eserle ilgili Erdoğan Fırat'ın bir makalesi vardır ("Kitâbü'n-Netice ve İnsan", *Ankara Ü. İlahiyat Fak. İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, c. 2, s. 205-219, 1975). Ali Namlı ve İmdat Yavaş tarafından Latin harflerine aktararak neşredilmiştir (İstanbul 1997).

5. Şiir:

1. *Dîvân-ı İsmâil Hakkî (Fütûhât-ı Burûseviyye)*. Dîvân'da gazeller çoğunluktadır. Az sayıdaki Arapça ve Farsça gazelle birlikte kâfiye sırasına göre tertip edilmiştir. Hece vezni ile yazılmış ilahiler de aynı tertibe göre olup gazeller arasında yer almıştır. Bulak (1257) ve İstanbul (1288)'da basılmıştır. M. Murat Yurtsever tarafından eserle ilgili doktora tezi hazırlanmış (Uludağ Ü., SBE., 1990) ve bu çalışma basılmıştır (Bursa: 2000).
2. *Risâletü'l-Mî'râciyye*. Mesnevî tarzında yazılmış 477 beyitten ibarettir. Basılmıştır (İstanbul: 1267). İrfan Poyraz tarafından Latin harfleriyle neşredilmiştir (Bursa: 2007).
3. *Min ba'zı mâ nazamehü'l-fakîr eş-Şeyh İsmâil Hakkî bi'l-lisâni't-Türkî min evveli seneti 1117*. İsmâil Hakkı'nın 1117 (1705) yılı başından itibaren aynı yıl içinde yazdığı Türkçe manzumeleridir. Eserde hâmiştekilerle birlikte yüz elliden fazla manzume yer alır. (Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 789, vr. 222^b-252^b, müellif hattı).
4. Diğer eserlerinin neredeyse tamamına yayılmış pek çok manzumesi vardır.

6. Vaaz-Hutbe:

1. *Mecâlisü'l-va'z ve't-tezkîr*. İsmâil Hakkı'nın Üsküp'e yerleşmesinden sonra 1086 yılı başlarında oluşturmaya başladığı eser, vaaz ve nasihat notları ile özetleri mahiyetinde yetmiş üç meclisten oluşmaktadır. Basılmıştır (İstanbul: 1266, 1303).
2. *Kitâbü'l-Hutabâ (Hatîbü'l-hutabâ)*. İsmâil Hakkı'nın muhtelif hutbelerini ihtiva eden bir eserdir (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 85, vr. 1-39, müellif hattı).
3. İsmâil Hakkı'nın vaaz ve nasihatlarında naklettiği ayetlerden oluşan muhtelif mecmualar da (*Mecmûatü âyâti'l-müntehabe* gibi) bu tür eserleri arasında mutâlaa edilebilir.

7. Diğer Eserleri:

1. *Şerhu Mukaddîmeti'l-Cezerî*. İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429)'nin tecvîdle ilgili *Mukaddîme*'sine yapılmış ta'lika türü bir eserdir (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 38, vr. 176^b-183^a, müellif hattı).
2. *Kitâbü'l-Furûk (Furûk-ı Hakkî)*. Arap dili ve gramerine dair bir eser olup Arapça eş veya yakın anlamlı kelimeler arasındaki anlam ve kullanım farklarına dair "el-Furûk" isimli bölümünün adıyla meşhur olmuştur. Gazzâzâde Abdullatif Efendi (ö. 1247/1832) tarafından ihtisar edilmiştir (Bursa İnebey Ktp., Orhan Gâzi, nr. 1626, 44 vr.). Basılmıştır (İstanbul: 1251, 1291, 1310, 1317). Ali Enver Efendi tarafından *el-Vüsûk fî tercemeti'l-Furûk* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiş, *Mekteb* (1311-1312) ve *Hazîne-i Fûnûn* (1313) mecmuasının muhtelif sayılarında tefrika edilmiştir. Ömer Aydın tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (İstanbul: 2011). Eser hakkında Mehmet Faruk Çiççi tarafından doktora tezi hazırlanmış ve metni tahkik edilmiştir (Marmara Ü. SBE., 2013).
3. *Şerhu Risâle fi'l-âdâbi'l-münâzara li-Taşkôprizâde*. Taşkôpri-zâde Ahmed Efendi (ö. 968/1561)'nin *Risâle fi ilmi âdâbi'l-bahs* adlı mübâhese ve münâzara adabına dair eserinin Arapça şerhidir. Basılmıştır (İstanbul 1273).
4. *Nuhbetü'l-letâif*. Eser Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *Nevâbiğu'l-kelim* adlı eserinden seçmeler, Harîrî'nin *Mir'âtü's-şeyyib*'inin şerhi ile İsmail Hakkı'nın bazı vâridâtını ihtiva eder (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 138, 86 vr., müellif hattı).
5. *Mecmûatü'l-müntehabe*. *Şerhu Risâleti İbn Zeydûn* başta olmak üzere pek çok eserden derlenmiş, yer yer ayet tefsirleri ve hadis şerhleri bulunan bir mecmuadır (Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 125, 107 vr., müellif hattı).

Çok sayıda eser veren İsmâil Hakkı'ya yanlışlıkla pek çok eser de isnad edilmiştir.⁶³

III. İsmâil Hakkı Bursevî'nin Görüşleri

İsmâil Hakkı'nın görüş ve düşünce dünyasının oluşmasında şeyhi Osman Fazlî Efendi en önemli role sahiptir. Bursevî, şeyhini mensubu olduğu Celvetiyye tarikatının önemli simaları olan Üftâde ve tarikatın kurucusu kabul edilen Hüdâyî'den üstün görse⁶⁴ de özellikle Hüdâyî'nin eserlerinden ve görüşlerinden de büyük ölçüde etkilenmiş, onu örnek ve model almıştır.⁶⁵ Bursevî tasavvuf anlayışı bakımından şeyhi gibi İbnü'l-Arabî ve Sadreddîn Konevî tesirindedir. Şeyhinin bir tür biyografisi ve menâkıbnâmesi olan *Tamâmü'l-feyz* adlı eserinde İbnü'l-Arabî'ye de bir bölüm ayırmış, *Kitâbü'l-Hitâb* adlı eserinde ise “*Şüyûh-i Selâse*” başlığı altında en çok etkilendiği bu üç mutasavvıfı ayrı ayrı tanıtmıştır.⁶⁶ Bu üç isme eserlerinde yeri geldikçe çokça atıflarda bulunduğu görülmektedir. Bursevî üzerinde etkili olan şahsiyetlerden birisi de Mevlânâ'dır. Bursevî *Mesnevî*'nin ilk 738 beytine *Rûhu'l-Mesnevî* adıyla geniş bir şerh yazmış, eserlerinde Mevlânâ'dan, özellikle de *Mesnevî*'den çokça nakiller yapmıştır. Sadece *Rûhu'l-beyân*'da *Mesnevî*'den üç binden fazla beyit nakletmiştir.⁶⁷

Bursevî zâhir ve bâtın ilimleri arasında bir denge kurmaya ve iki tarafı uzlaştırmaya çalışmıştır. Ona göre hem zâhir hem de bâtın ilmine sahip olmak büyük bir kemâldir. Büyük ve meşhur sûfilerin çoğu bu iki ilmi bir araya getirmişler, iki taraftan da hisse almışlardır. Bu sûfilere örnek olarak da İbnü'l-Arabî, Sadreddin Konevî, Hakîm Tirmizî, Necmeddîn Kübrâ, Necmeddîn Dâye, Abdülkadir Geylânî, Şihâbeddin Sühreverdî, Kuşeyrî, Gazzâlî, Hüdâyî ve kendi şeyhini zikreder.⁶⁸ Bursevî'nin şeyhi Osman Fazlî Efendi eskilerin zâhirî ilimleri tahsil edip tamamladıktan sonra dergahlara gittikleri, bu yüzden dergahlarda zâhirî ilimlerin öğretilmediği, kendi zamanında ise işin cehâlete döndüğü, tekkede hayır, medresede ilim kalmadığı kanaatindeydi. Bu yüzden zâhirî ilimleri öğrenmek istemeyen hiçbir kimseyi dergahına kabul etmez, ümmî olan kimseyi de en azından ilmi hâlî tam olarak öğretmeden halife tayin etmezdi.⁶⁹ Bursevî de şeyhinin izini takip ederek

63 Bkz Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, s. 209-213.

64 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. II, s. 216.

65 Bkz Bursevî, *Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1667, vr. 208^b; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, s. 105.

66 Konevî'nin Bursevî üzerindeki tesirleri hakkında bkz Ali Namlı, “Bursevî'de Konevî İzleri”, *II. Uluslararası Sadreddin Konevî Sempozyumu Bildirileri*, Konya: 2014, s. 175-180.

67 Geniş bilgi için bkz Ali Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî'ye Göre Mevlânâ ve Mevlevîlik”, *Tasavvuf*, yıl: 6, sayı: 14, Ocak-Haziran 2005, s. 439-454.

68 Bursevî, *Kitâbü Nakdi'l-hâl*, vr. 213^b.

69 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. I, s. 182-183.

tekke mensubu olduğu halde hayatının hiçbir safhasında zâhir ve bâtın ilimlerini öğrenmekten, öğretmekten ve eser telifinden geri kalmamıştır.⁷⁰

Bursevî hem şeriat hükümlerine hem de tarikat adabına riayete önem verir. Ona göre her tâatte bir mana ve her teveccühte bir tecelli vardır. Çünkü şeriat hükümlerinde ve tarikat adabında şuhûdî tecelliler yerleştirilmiştir. Bir kimse o hükümlere ve adaba dikkat etmeyip onlarla meşgul olmazsa ebedî olarak o tecellilerden hisse alamaz. Tarikat erbabından merâmlarına ulaşmış kendileri kemâle eren ve başkalarını kemâle erdirmekle meşhur olanlar adab, erkân ve bu riayet konusunda mâhir kimselerdir.⁷¹

Şeriat gidilen yoldur. Başî hükümlerle amel, sonu ise cennete ulaşmaktır. Tarikat ise adab, mücâhedât, sülûk, seyr ve tayrdır. Şeriatı olmayanın dini, tarikatı olmayanın edebi yoktur. Sülûk bakımından mücâhedeler, abdest için istincâ gibidir. İstincâsı olmayanın abdesti yoktur. Keza mücâhedesi olmayanın sülûkü yoktur. Seyr bakımından sülûk namaz için abdest gibidir. Abdesti olmayanın namazı yoktur. Keza sülûkü olmayanın seyri yoktur. Seyrin sonu ise tayr (uçmak)dır. Bu ise kurbet (Hakk'a yakınlık) ve vuslat makâmına ulaşmak demektir.⁷²

Tarikatın faydası, mecâzî vücûddan çıkmak ve hakiki vücûda ulaşmaktır. Hakiki tevhid, insanı hakiki vücûd sahibine ulaştırdığı gibi mutlak rahmete de ulaştırır.⁷³ Tarikata sülûk eden kimseye 'farz' olan masivayı kalbinden çıkarmaktır ki buna "infisâl" denir. Bu infisâlde abdestin sırrı vardır. Çünkü abdestten murâd masivadan ayrılmak (infisâl) ve namazdan murâd Hakk'a ulaşmaktır (ittisâl). Sefer ve seyahate çıkan bir kimse ilk olarak vatanından ayrılır, yolculuğa engel teşkil eden şeyleri terk ettikten sonra yola koyulur. Çünkü kalbinde başkaları için temâyül bulunan kimse matlûp olan şeye kendini tam olarak veremez.⁷⁴

İsmâil Hakkî şeriat ve tarikatı hakikat hanesinin kapısı olarak görür. Ona göre Hakk'ın emrine riayeti hafife alan ve tarikatın edebi ile amelde tembellik gösteren ne kadar sûfi, şeyh, âlim ve âşik nâmına geçinen kimse varsa bunların hepsi Hak'tan ve sülûkten bîhaber bir alay kalabalık, mürâî, câhil ve bâtil yolda kimselerdir.⁷⁵ Usûl-i şeriatı olmayanın usûl-i hakikati de olmaz. Çünkü ikisinin arasında vesile olan tarikat fâsiddir. Şu halde hakikatin neticesine ulaşmak için tarikat lâzımdır. Tarikat ise şeriat üzerine binâ edilir. Süt olmayan yerde yağ olmadığı gibi ahkâm olmayan yerde de hikem/hikmetler olmaz.⁷⁶ Şeriat mârifete, mârifet de hakikate vesiledir. Şeriatâ tâzimi bulunmayan kimsede hakikat olmadığı gibi böyle bir

70 Bkz Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. II, s. 107-109.

71 Bursevî, *Ferahu'r-rûh*, c. I, s. 436.

72 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. I, s. 32.

73 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. I, s. 43.

74 Bursevî, *Kitâbü's-Silsile*, s. 123.

75 Bursevî, *Ferahu'r-rûh*, c. I, s. 339.

76 Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, c. I, s. 219.

kimsede mârifet sûretinde görünen şeylere de iltifât edilmez. İsmâil Hakkı kendi zamânında şeriatın sırrını anlamış, meşrebi pak, gönülâ saf, sülûkû düzgün sûfiye rast gelmediğini, zamânında mevcut olanların çoğunun zâhir bakımından ameli az, ameli olanın da îtikâdının doğru olmadığını söyler.⁷⁷

İsmâil Hakkı şeriat ehlinin mahcûbunun (Hak'dan perdeli olanların), tarikat ehlinin müddaî ve mağrûrundan (boş iddia sahibi ve aldanmış olanlarından) Hakk'a daha yakın olduğunu söyler.⁷⁸ Ona göre şeriat sırrından gafil ve zâhirî amelden âtil olan sâlikte ilahi sır yoktur. Belki tarikatı sahte, mârifeti bâtil ve hâlî sırf ilhâddır. Kendi zamânında bu sapma ve dalâlet ehli kimselerin haddi-hesâbı olmadığını belirtir.⁷⁹ Yine kendi zamânında şeriat ve tarikatten çıkan birçok mülhîde rastladığını, zâhiri kitab ve sünnetle kayıtlı olmayan bir kimsenin bâtını hakikatle dolu olsa bile edeb yolundan, hattâ tamamen dinden çıkacağını belirtir. Çünkü edebi olmayanın dini yoktur. Dini olmayanın dini ise hevâdır. Keza ameli olmayanın ilmi yoktur. Çünkü onun ilmi sahîh ve faydalı olsaydı onu amel-i sâlihe götürürdü. İlmi olmayan, Allah'ın ve koyduğu hükümlerin câhilidir. Câhil ise kendi dalâlette olduğu gibi başkalarını da dalâlete düşürür.⁸⁰

İsmâil Hakkı şeriat, tarikat, mârifet ve hakikat mertebelerinin dördünde de Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat îtikâdî üzere olmak gerektiği üzerinde durur. Bu dört mertebede ya da bir kısmında îtikâdında bozukluk olan kimsenin bid'at, ilhâd ve zındıklıktan uzak olmayacağı görüşündedir.⁸¹ Ona göre dört halifeden Hz. Ömer'in meşrebinde şeriat, Hz. Osman'ın meşrebinde tarikat, Hz. Ebû Bekir'in meşrebinde mârifet ve ubûdiyyet, Hz. Ali'nin meşrebinde ise hakikat galibdir.⁸² Dört mezhep imamından Ebû Hanîfe Hz. Ebû Bekir meşrebi üzere olup onda mârifet ve ubûdiyyet, İmam Şâfiî Hz. Ali meşrebi üzere olup onda hakikat, İmam Mâlik Hz. Osman meşrebi üzere olup onda tarikat, Ahmed b. Hanbel Hz. Ömer meşrebi üzere olup onda şeriat mertebesi galibdir. Bu dört mezhepten ne kadar evliya varsa onların reisi kendi mezheplerinin imamıdır.⁸³

Bursevî Hz. Peygamber (a.s.)'da biri nübüvvet nuru, diğeri velâyet nuru olmak üzere iki nur olduğunu belirtir. Nübüvvet nuru, gece gündüz hükümleriyle amel edilen şeriat nurudur. Velâyet nuru ise her asırda gavs-ı azamın tam olarak nasibini aldığı, bir kısmını da diğer velîlere serpiştirdiği hakikat nurudur. Sanki Hz. Peygamber (a.s.) şimdi ve kıyamete kadar birisi zâhir, diğeri bâtınla alâkali

77 Bursevî, *Ferahu'r-rûh*, c. I, s. 428.

78 Bursevî, *Rûhu'l-Mesnevî*, İstanbul: 1287, c. I, s. 449.

79 Bursevî, *Kitâbü'l-Hitâb*, s. 264.

80 Bursevî, *el-Vâridât*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 67, vr. 143^b.

81 Bursevî, *Ferahu'r-rûh*, c. II, s. 138; a.mlf., *Kitâbü'l-Hitâb*, s. 7; a.mlf., *Kitâbü'n-Necât*, İstanbul: 1290, s. 38, 79.

82 Bursevî, *Kitâbü'n-Necât*, s. 127, 130, 132, 134.

83 bkz Bursevî, *Kitâbü'n-Necât*, s. 143-151.

bu iki nurla aramızdadır. Bu iki nura tâbî olmayan ve onlarla hidayet bulmaya çalışmayan kimse Hz. Peygamber (a.s.)'a uymayı terk etmiştir. Ona uymayan ise murâdına eremez.⁸⁴

Bursevî risalet ve nübüvvet makamında Hz. Muhammed (s.a.)'e uymanın O'nun getirdiği her şeyi kabul etmek ve yasakladığı her şeyden kaçınmak suretiyle olacağını belirtir. Risalet zahirî hükümlerle, nübüvvet ise bâtunî hallerle alâkalıdır. Risaletten avam ile havas, nübüvvetten ise sadece havas istifade eder. Zâhirde risaletin hükümlerinin hakkını yerine getirene, bâtında Hak Teâlâ'dan haber verme makamından nübüvvet halleri açılır. Bu kimse işaretlere, doğru ilhamlara ve sadık rüyalara sahip olup meleklerin seslerini duyar. Belki de sonunda mükâleme, müşâhede ve mükâşefe sahibi olur. Kendi başına değil de Hz. Peygamber (s.a.)'e tâbî olarak halkı Hakk'a davet etmekle emrolunur.⁸⁵ İsmâil Hakkı, Hz. Hasan ve Hüseyin'in peygamber olduğunu iddia eden Niyazî Mısırî'yi ismini vermeden tenkit eder. Sahabeden sayılan Hz. Hasan ve Hüseyin'in peygamber olduğunu iddia etmek nassa muhaliftir ve hiçbir yönden doğru değildir.⁸⁶

Bursevî nübüvvet ile velâyeti, vahy ile ilhamı birbiriyile irtibatlandırır. Velâyet mertebelerinin sonu olan siddîkiyyet, nübüvvet mertebelerinin başıdır. Bütün peygamberlere vahiy bu mertebeye ulaştıktan sonra gelmiştir. Nebî ile velî arasındaki fark nebî olana bâtınında özel yoldan (vech-i hâs) ilham ve zâhirinden Cebrâil vâsıtasıyla genel yoldan (vech-i âm) vahyolunup iki yoldan da istifade etmesidir. Kendine vahyedilen hükümleri ve şer'î esasları tebliğ etmesi kendisine emredilmiştir. Velî olana ise sadece bâtınından özel yoldan ilham olunur ve kendisine ilham edilenleri tebliğ etmesi de emredilmez. Çünkü kendisine ilham edilen şeylerin çoğu mârifet ve hakikatlerden ibaret olan şerîfatın bâtunî ile ilgili hususlardır.⁸⁷

İsmâil Hakkı keşfi, keşf-i hayâlî ve keşf-i sahîh olarak ikiye ayırır. Keşf-i hayâlî ehli her ne kadar arş ve ruhlar âlemine girdiklerini, ilahî hitaplara muhâtap olduklarını, gaybî vâridâtın kendilerine vârid olduğunu iddia etseler de onların seyri kevnin/âlemin bâtınında ve içinde değil zâhirinde ve dışındadır. Keşf-i hayâlî birtakım zannî mârifetlerden ibaret olup bazısı sahîh ve kalbî keşf ehlinin ulaştığı gerçeğe uygun, bazısı ise aykırıdır. Bu bakımdan tasavvuf sahasında yazılan bazı kitaplarda birçok hatalar vardır. İsmâil Hakkı buna Şeyh Bedreddîn (ö.823/1420)'in *Vâridât*'ını örnek gösterir. Bu türden keşf sâhiplerinin kitaplarını 'zaaf ve telvîn ehlinin kitapları' olarak niteler. Bunlarda bulunan yanlışları ancak âlimlerin anlayabileceğini de ekler. Keşf-i sahîh isteyene ise İbnü'l-Arabî ve Konevî'nin

84 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. I, s. 66.

85 Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, İstanbul: 1330, c. III, s. 255.

86 Bursevî, *Ferahu'r-rûh*, c. I, s. 10, 108, 167.

87 bkz Bursevî, *Ferahu'r-rûh*, c. I, s. 34, 54, 154; a.mlf., *Risâletü Eyyühe'l-bülbül*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 86, vr. 85^a; a.mlf., *Vâridât-ı Hakkıyye*, vr. 202^a.

kitaplarını tavsiye eder. Onların ardından da Necmeddîn Dâye (ö.654/1256)'nin *Te'vilât*'ını, Hakîm Tirmizî (ö.320/932)'nin kitaplarını ve kendi şeyhi Osman Fazlî İlâhî'nin eserlerini zikreder.⁸⁸ İsmâil Hakkı hadis usûlü kurallarını kabul etmekle birlikte Hz. Peygamber'den hadis ahzi veya bir hadisin tesbit ve tashîhi konusunda sahîh keşfe de imkân tanır.⁸⁹

İsmâil Hakkı'nın eserlerinin önemli bir bölümünü teşkil eden vâridât ve şerhlerinin yazılma tarihleri dikkate alındığında ömrünün son otuz beş-kırk yılında bu tür ilâhî hitaplara mazhar olduğu söylenebilir. Vâridâtının önemli bir bölümünü oluşturan Kur'an ayetleriyle ilgili yorumları tasavvufi/işârî tefsir açısından da önemlidir.⁹⁰ 1133/1720'te kaleme aldığı bir eserinde Kur'an'ın çoğunun kendisine ilhâm yoluyla nüzûl ettiğini, ömrünün sonuna kadar geri kalanının nüzûlünü de beklediğini söyler.⁹¹ İlham ve keşfin sahibi ve ona inanan kimseler için delil olduğu kanaatinde olan⁹² İsmâil Hakkı'nın özellikle bir yerden bir yere göçmesi, kalan ömrü ya da vefatı gibi belli bir zaman ve mekanla ilgili vâridâtında geçen bilgileri, mensuh olup olmaması, zaman ve mekanın tayy ve bast olunup olunmaması, te'vile açık olup olmaması gibi farklı açılardan değerlendirip yorumlamasından⁹³ hareketle ilhamların hepsini aynı derecede ve netlikte kabul etmediği, keşfi asla vahiyle eşdeğer saymadığı ve bütün dinî meselelerin çözümünde kullanılabilecek kesin bir bilgi kaynağı olarak kabul etmediği sonucuna varılabilir.

Keramet inmî ve kevnî olmak üzere iki tür olduğunu belirten İsmâil Hakkı'ya göre ilmî keramet Allah'ın zâtı, sıfatları ve fiilleri ile ilgili mükâşefelerdir. Yâni ledünnî ilimdir ki velinin velâyeti bununla bilinir. Kevnî keramet ise havada uçmak, suda yürümek, bir yıllık yola bir günde varmak gibi hâriku'l-âde/alışılmışın dışında olan şeylerdir.⁹⁴ İlmî kerametsiz velî olmaz, kevnî kerametsiz olur. İlmî keramet ârif-i billah olanlarda istidadlarına göre farklı derecededir. Velinin bütün sırlara vâkıf olması lazım gelmez.⁹⁵ Kevnî kerametler avama göre rağbet edilen ve müteber görülen şeyler olsa da kâmil velilere göre aşağı dereceden işler ve süflî keşflerdir. Onların yanında muteber olan 'ilmî kerametler' denilen Allah'ın zâtının, sıfatlarının ve fiillerinin hakikatlerini keşf, fenâ ve bekâ ile ilgili halleri

88 Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'ât*, vr. 254^a.

89 Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, İstanbul: t.y., s. 2-3.

90 bkz Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, s. 217-218.

91 Bursevî, *Kitâb-ı Kebîr*, vr. 87^b.

92 Bursevî, *Kitâbü'n-Necât*, s. 225; a.mlf., *Kenz-i Mahfî*, s. 2; a.mlf., *Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî*, vr. 266^a.

93 Örnek olarak bkz Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, s. 102, 111-112, 149 (524 nolu not), 153-155 (612 nolu not).

94 Bursevî, *Ferahu'r-rûh*, c. I, s. 154; c. II, s. 137; a.mlf., *Vâridât-ı Hakkıyye*, vr. 232^b, 235^b, 250^b; a.mlf., *Rûhu'l-Mesnevî*, c. I, s. 524.

95 Bursevî, *Ferahu'r-rûh*, c. I, s. 321.

tatmak (zevk), tevhid, tecrîd ve tefrîd mertebelerine ulaşmaktır.⁹⁶ Kevnî kerametler halvet, riyâzat, susmak, uykusuzluk ve benzerlerinin semerelerindedir. Bunlar ise hedef değil daha başlangıçtır.⁹⁷ Mümin olsun kafir olsun bu işlerle meşgul olan kimselerden havada uçmak, su üzerinde yürümek, gayba ait bazı hususlara muttali olmak ve yerin dürülmesi (tayy-i arz) gibi bazı hâriku'l-âde/alışılmışın dışında işler görülebilirse de makbul değildir.⁹⁸ Sâlikin derecesi ise ancak sülûk, takva ve amel-i sâlih neticesinde ulaşılabilir olan hakiki-keşfî mârifetlerle ortaya çıkar.⁹⁹

Allah'a ulaşmak için çıkılan manevî bir yolculuk demek olan seyr ü sülûk İsmâil Hakkı'ya göre her ne kadar bâtınî bir hareket olsa da onun sebepleri ve ona yardımcı olacak şeyler şer'î-zâhirî emirlerdir.¹⁰⁰ Amel-i sâlih ve takva üzerine binâ edilmeyen sülûk şeytânîdir.¹⁰¹ Yine sâlik makâmât üzerine yalnız amel ile değil, hâl ve amel ile yürümelidir. Hâl ile sâlik olana ilim ayn olur. Hâlsiz ve amelsiz olan ise hicâbda kalır.¹⁰² Sadece ilim ile sülûk olmaz. Yâni bir kimse ilim olarak makâmâtın hepsini bilse, fakat ilim ona ayn, zevk ve hâl olmasa ona "sâlik" denilmez. Belki "ehl-i ilm" ve "ehl-i istilâh" denir. İsmâil Hakkı kendi zamânında kitap ve risale okuyarak veya başkalarının ağzından dinleyerek bu ilmi öğrenenlerin çok olduğunu, bunların bâtınlarında aslâ zevkleri olmadığı gibi taklitte galat çok olduğu için ilimlerinin de sakat olduğunu belirtir.¹⁰³ Yine ona göre sülûk, biri müridden hizmet ve diğeri şeyhten nefes olmak üzere iki şeyden ibarettir. O nefese "nefes-i rahmânî" denir ki, onun eseri manevî hayat, onun da neticesi ilm-i ilâhî, onun da neticesi malûma vusul (bilinene ulaşmak), O'nunla tahakkuk ve husûldür. Maksud ise bilmek, bulmak ve olmaktır.¹⁰⁴

Bursevî tasavvufta yolun başında, ortasında ve sonunda olanların (mübtedî, mütevasıt ve mütehakkık) mertebelerini "*taalluk, tahalluk ve tahakkuk*" ya da Türkçe olarak "*bilmek, bulmak ve olmak*" diye ifade eder. İlk ikisine göre daha kapalı olan "*olmak*" demek, Hak ile Hak olmaktır. Bunun zâhirdeki manası hulûl ve ittihad hatıra getirdiği için eksik kalpler ve yetersiz akıllar onu inkar eder. Fakat muhakkıklara göre bu kelimenin manası mecâzî varlığın yok olması ve hakiki varlığın ortaya çıkmasıyla ikilik perdesinin aradan kalkmasıdır.¹⁰⁵ Başka bir ifadeyle sâlikin sülûk için belirlenmiş ilâhî isimlere inanması ve onları vird hâline getirmesi "*taalluk/bilmek*", gerekleri ile kaim olması "*tahalluk/bulmak*", hakikatlerine

96 Bursevî, *Kitâbü'l-Envâr*, vr. 38^b-39^a.

97 Bursevî, *el-Vâridât*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 66, vr. 96^a.

98 Bursevî, *Kitâbü'l-Envâr*, vr. 30^b.

99 Bursevî, *el-Vâridât*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 66, vr. 96^a.

100 Bursevî, *Ferahu'r-rûh*, c. I, s. 397.

101 Bursevî, *Tuhfe-i Haliliyye*, s. 11; a.mlf., *Kitâbü's-Sülûk*, İstanbul: 1240, s. 27.

102 Bursevî, *Kitâbü's-Sülûk*, s. 29.

103 Bursevî, *Kitâbü'l-Hitâb*, s. 266.

104 Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, c. I, s. 37.

105 Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, c. II, s. 335.

ulaşmak ve ondan ibaret olmak onunla “*tahakkuk/olmak*”tır. “*Olmak*” ise intikal ve ittihad yoluyla değildir. Çünkü varlık ezelden beri birdir. Varlıkta çokluk vehim ve hayalden ileri gelir. Fenâ yoluyla vahdetin zuhûruna vehim ve hayalden ileri gelen kesret/çokluk perde olur. His, vehim ve hayal perdesi kalkınca vahdetin cemâli olduğu gibi aşîkar olur. Bursevî’nin ifadesiyle “*Senin olman -ki fânî olmakdır- olması olmamak olur. Ve olmayan olmayacak olanın olması kalır. Pes, olmak birdir, iki değildir. Ve ol olmağa ‘vücûd ve tahakkuk’ derler.*”¹⁰⁶ Dolayısıyla fânînin varlığı yok edilip hükmü zâil olunca bâkî olan varlıktan başkası kalmaz. İşte “vahdet-i vücûd” dedikleri budur, yoksa hakîkatin dönüşmesi (inkılâb-ı hakîkat), ittihad, hulûl ve benzerleri değildir.¹⁰⁷

Tevhidin sûreti ‘Allah’tan başka mâbud yoktur’ manasına “Lâ ilâhe illellâh” olduğu gibi tevhidin hakîkati de vahdet-i vücûd manasına “Lâ mevcûde illallâh”tır. Çünkü mümkinâtın vücûdu/varlığı gölge ve akis gibi olup Allah’tan olduğu için ona itibar edilmez. Kendisine dönülecek olan varlık bir olan vâcibin varlığıdır.¹⁰⁸

İsmâil Hakkı gerçek ve tek varlık olarak Allah’ı görmek ve onun dışındakilere bu manada varlık vermemek olarak ifade edilebilecek olan vahdet-i vücûd anlayışını, bâtil gördüğü mezheb-i vücûdiyyeden (panteizm) ayrı tutar. Muhakkık sûfilere onlara kıyas eden ve onlarla bir tutanların hata ettiklerini, onların Hak’tan gafil, mârifetten uzak, câhil, iddiasında yalancı ve bâtil kimseler olduklarını söyler.¹⁰⁹ Bu konuyla ilgili *el-Mevâkıf* adlı eserindeki bazı sözlerinden dolayı açıkça eleştirdiği isimlerden birisi Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355)’dir.¹¹⁰

İsmâil Hakkı’nın tasavvuf anlayışında sekr değil sahv, telvîn değil temkîn, cem’ hâlinde bile farkı elden bırakmamak, “Ene’l-Hakk” değil “Ene’l-abd, Ene’l-halk” demek, mertebeleri gözeterik onlara uygun davranmak esastır. Bursevî’nin “tarikâtın sünneti” dediği bu anlayış üzere hareket eden hatalardan kurtulur. Hakk’ı Hak makâmında ve halkı halk makâmında görür. Kâmil velîler bu hal üzere gelip geçmişler, şath ve da’vâdan korunmuşlardır.¹¹¹

Hallâc’ın “Ene’l-hak”, Bâyezîd’in “Sübhânî” gibi sözlerini “da’vâ” olarak nitelendiren Bursevî’ye göre “Ene’l-hak” demenin bir kaç mahzûru vardır. İlk olarak bu sözü söyleyenin müstakil bir varlık olduğu anlaşılır ki bu ubûdiyyeti/kulluğu kökünden ortadan kaldırır. İkinci olarak Hak ile müşterek olma zannını doğurur ki bu vahdete ters düşer. Üçüncüsü ittihad/Hak ile birleşme anlaşılır ki bu ilhâddir. Dördüncüsü Hak olmak sâbit ve var olmayı, yaratılmış olmak ise zevali ve yok

106 Bursevî, *Kitâbü’n-Netîce*, c. I, s. 90.

107 Bursevî, *Kitâbü’n-Netîce*, c. I, s. 413.

108 Bursevî, *Kitâbü’n-Netîce*, c. I, s. 17.

109 bkzBursevî, *Kitâbü’n-Netîce*, c. I, s. 42; c. II, s. 164, 332, 424.

110 Bursevî, *Kitâbü’l-Mir’ât*, vr. 269^b; a.mlf., *Kitâbü’n-Netîce*, c. I, s. 444.

111 Bursevî, *Tuhfe-i Ömeriyye*, İstanbul: 1240, s. 18; a.mlf., *Kitâbü Nakdi’l-hâl*, vr. 192^b-193^a; a.mlf., *Kitâbü’n-Netîce*, c. I, s. 38, 76, 467; a.mlf., *Kitâbü’s-Silsile*, s. 129-132.

olmayı gerektirdiğinden “Ene'l-hak” demek bunun tam tersine olarak insanların anlayışına sığmayan bir mana ifade eder.¹¹²

Bursevî mertebesi Hallâc-ı Mansur'dan yüksek olmayan kimsenin onu eleştirmesini ise doğru bulmaz. Şibli'nin onun hakkında “İkimiz bir kadehten içtik, biz sahva geldik, o sekrde kaldı.” diyerek Hallâc'ın sahv hâline gelmiş olsa bu “da'vâ”dan ve helakten kurtulacağına işaret ettiğini söyler. Hallâc hiç kimsenin bu iddiada bulunmaması için âriflere ibret olmuştur. Bu iddianın şeriatın zâhirine zararı olduğu gibi bâtın hâle de zararı vardır. Ona göre Seyyid Nesîmî ve Şihâbeddin Maktûl'ün durumu da aynıdır. Onlar da anladıklarını güzel anlamakla birlikte örtülüp gizlenmesi gerekeni/ulûhiyet sırrını ortaya dökmüşler ve hallerine galip olup başkaları gibi zâhirle ilgili hususlarda avam ile beraber hareket etmek manasında Melâmiyye'den olamamışlar, bu yüzden de büyük gaileler çekmişlerdir.¹¹³ Bursevî aynı konuda çağdaşı Niyâzî Mısırî'ye gönderdiği “*Gel bu sırrı Mısriyâ fâş eyleme / Hân-ı hâssı âmmeye aş eyleme*” matla'lı manzumesi¹¹⁴ ile onu da uyardıya çalışmış olmalıdır. İsmâil Hakkı Bâyezid-i Bistâmî, Abdülkadir Geylânî ve diğer kendilerinden şathiyat sâdır olan bazı sûfilerin vefatlarına yakın bu iddialarından döndüklerini, tevbe ettiklerini de ileri sürer.¹¹⁵

İsmâil Hakkı Bursevî'ye göre kul kul, Hak da Hak'dır. Kulun Rab olma ihtimali yoktur. Kul Hak olmaz. “Kul Rab oldu” dememek gerekir. İlk ve son söylenecek söz “Ene'l-abd, Lâ ilâhe illallah/Ben kulum, Allah'tan başka ilâh yoktur.” demektir.¹¹⁶ *Fusûsu'l-hikem*'de geçen “فوقتا يكون العبد ربا”¹¹⁷ ifadesinde anlatılan küllî fenâ, tam bir istihlâk (istihlâk-i mahz), kulun Hak ile Hak olması, Allah ile halvet (halvet maallah) makâmıdır. Ancak buradaki ‘maa/beraberlik’ ikilik ifade etmekle birlikte konuyu anlatma zaruretinden dolayı kullanılmıştır. Yoksa bu küllî fenâ hâlinde kulun taayyünü yok olup (mahv) sadece Hakk'ın varlığı kalır. Çünkü mümkünin varlığı vâcibin varlığını daraltamaz (müzâheme edemez). “Kenz-i mahfî” denilen bu mertebede kul için bir zuhur yoktur.¹¹⁸

İsmâil Hakkı tasavvuf, özellikle de vahdet-i vücûd ehli aleyhinde söz söyleyen ulemayı şiddetle eleştirdiği gibi Ehl-i Sünnet ve şeriat çizgisinden uzaklaşan tasavvufî zümreleri de eleştirmiştir. Zamanındaki tarikatlara çoğu zaman isim

112 Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, c. II, s. 71.

113 bkz Bursevî, *Ferahu'r-rûh*, c. I, s. 99, 143, 430; a.mlf., *Mecmûatü'l-hutab ve'l-vâridât*, vr. 234^b; a.mlf., *Kitâbü'l-Mir'ât*, 47^b-48^a; a.mlf., *el-Vâridât*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 67, vr. 118^b-119^a; a.mlf., *Tuhfe-i Ömeriyye*, s. 18; a.mlf., *Şerhu Nazmi's-sülûk li's-Şeyh Ömer ibni'l-Fârız*, Süleymâniye Ktp., Mihrişah, nr. 189, vr. 20^a; a.mlf., *Kitâbü'n-Netice*, c. II, s. 157; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, s. 132.

114 Bursevî, *Makâlât-ı İsmâil Hakkî*, İstanbul: 1288, s. 38-39.

115 Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, c. I, s. 38, 75.

116 Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, c. I, s. 173, 404, 413, 442; c. II, s. 157.

117 İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, nşr. Ebü'l-Alâ Afîfî, Beyrut: 1980, s. 90.

118 Bursevî, *Kenz-i Mahfî*, s. 122-123.

vermeden pek çok tenkitler yönelir. Tarikatlarda sadece zâhire ve şekle yönelik şeylerin kalması, aşk ve şevkin kaybolması, mücerred raks ve semâ'ın hafî ve hakiki zikir ile sohbe tercih edilmesi, tarikat pîrlerinin çoğunun kemâle ermemiş (nâpuhte) olması, kalabalığı çoğaltmak ve dünyâ malı toplamak için aslında şerîatî bile olmayanların, genç, câhil ve gafil kimselerin tarikatların başına getirilmesi, tarikatnâmelerde yazılanların ve tarikatın şartları ile amelin azalması, liyâkat olmadan şeyhliğin babadan oğula miras olması tenkit ettiği hususlardan bazılarıdır.¹¹⁹

İsmâil Hakkı fesâda uğrayan meşhûr tarikatlar arasında Hayderiyye, Cevlakıyye ve Kalenderiyye'yi zikreder. Bunların önem verilen bir usulleri, dikkat edilen fûrû'ları yoktur. Bu tarikatların mensûbları tarikat sınırından, hattâ şerîat hükmünden çıkmışlardır.¹²⁰ Çoğunun Hurûfî olduğunu ifade ettiği "Işık" tâifesini de 'Kur'ân'ın zavâhiri değil bevâtını murâddır' diye îtikâd ettiklerini söyleyerek 'mülhidler' olarak nitelendirir.¹²¹ Onların şerîatın sırrını bilmeyen, amelsiz, dinî uygulama konusunda gevşek ve tembel kimseler olduğunu da belirtir.¹²² Yaşadığı sırada Kâdiriyye, Rifâiyye, Bektâşiyye, Mevleviyye, Hayderiyye, Kalenderiyye, Cevlakıyye, Sa'diyye, Edhemiyîye, Bayrâmiyye ve benzeri tarikatların yaygın olduğunu ifade ettikten sonra bu tarikatların mensuplarının çoğunu eleştirir. Onların çoğu tarikatten ve tâbî oldukları kimselere uymaktan çıkmışlar, uydukları kimselerin uzak olduğu fikirleri savunur olmuşlar ve seleflerinin yolundan gitmek yerine onların hiç yaklaşmadıkları fiileri işler hâle gelmişlerdir.¹²³

Sonuç

İsmâil Hakkı Bursevî tekke mensubu olmakla birlikte yetişme döneminde Edirne ve İstanbul'da zâhir ilimleri bakımından da kendisini yetiştirmiştir. Hareketli bir ömür süren Bursevî Üsküp ve civarında, Bursa, Tekirdağ, Şam, Üsküdar ve tekrar Bursa'da belli sürelerle ikamet etmiş, bir defa Kıbrıs, iki defa da hac seferi dolayısıyla Hicaz, Mısır ve Suriye gibi farklı bölgeleri görme, ilim ve kültür alış-verişinde bulunma imkânı bulmuştur.

Osmanlı döneminin en velud sûfî müelliflerinden olan Bursevî *Rûhu'l-beyân* adlı tasavvufî tefsiri ile meşhur olsa da tasavvuf, tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm alanlarında pek çok eser vermiştir. Bursevî'nin vâridâtı ve şerhleri, tuhfeleri, şiir ve manzum eser şerhleri tasavvufî eserlerinin önemli bir bölümünü oluşturur. *Rûhu'l-beyân*'a ek olarak *Bezzâvî Tefsiri*'nin baş ve son kısımlarına hâşiye hazırlamış olması, Nevevî'nin *Kırk Hadîs*'ini, Yazıcıoğlu'nun *Muhammediyye*'sini,

119 bkz Bursevî, *Ferahu'r-rûh*, c. II, s. 263-264; a.mlf., *Mecmûatü'l-hutab ve'l-vâridât*, vr. 109^a; a.mlf., *el-Vâridât*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 67, vr. 136^a.; a.mlf., *Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî*, vr. 120^b-121^a.

120 Bursevî, *Tamâmü'l-feyz*, c. I, s. 16.

121 Bursevî, *Kitâbü Hucceti'l-bâliğa*, İstanbul: 1291 (Reşahât kenârında), s. 3.

122 Bursevî, *Kitâbü'n-Netîce*, c. II, s. 422.

123 Bursevî, *el-Vâridât*, Bursa İnebey Ktp., Genel, nr. 67, vr. 91^b.

Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin baş taraflarını, Attâr'ın *Pendnâme*'sini ve diğer bazı meşhur manzum ve mensur metinleri şerh etmesi, adını ve tesirini yaşadığı dönemden itibaren günümüze kadar taşımıştır. Arapça olarak kaleme aldığı eserler tüm İslâm âleminde tanınmasını sağladığı gibi zamanına göre sade bir dille kaleme aldığı Türkçe eserler de onun tekke ve medrese mensuplarından devlet ricâline ve sıradan halka kadar toplumun her kesimine ulaşmasına imkân vermiştir.

Tarikat olarak Celvetiyye, düşünce sistemi olarak Ekberîyye'ye mensup olan İsmâil Hakkı Bursevî zâhir ve bâtın ilimleri, şeriat, tarikat, mârifet ve hakikat mertebeleri arasında denge ve uyum sağlamaya çalışır. Tasavvufi mertebeleri “*taalluk, tahalluk ve tahakkuk*” ya da Türkçe olarak “*bilmek, bulmak ve olmak*” diye ifade eder. Ancak vahdet-i vücûd demek olan “*tahakkuk/olmak*” mertebesinin hulûl, ittihad, intikal ve hakikatın dönüşmesi anlamına gelmediğini özellikle vurgular. Sahv ve temkîni sekr ve telvînden üstün tutan Bursevî'ye göre “Ene'l-Hakk” değil “Ene'l-abd” demek esastır. İsmâil Hakkı Bursevî inanç ve amel bakımından yanlışlarını ve eksiklerini gördüğü tasavvufi zümreleri eleştirdiği gibi dinin sadece zâhirini esas alan, özellikle vahdet-i vücûd ehli mutasavvıfları tenkit eden ulemayı eleştirmekten de geri durmamıştır.

Kitâbetle Mübtelâ Olmak: İsmâil Hakkı Bursevî

Ali NAMLI

Özet

Bu makalede İsmâil Hakkı Bursevî'nin hayatı, eserleri ve görüşleri hakkında bilgi verilmiştir. XVII. yüzyılın ikinci yarısında ve XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşayan Bursevî, eserleri vâsıtasıyla etkisi günümüze kadar ulaşan Osmanlı mutasavvıflardan birisidir. Tasavvufî bir atmosferde yetişmiş olmasına rağmen zâhirî ilimlerle ilgili de güçlü bir eğitim almıştır. Hayatı boyunca Anadolu, Balkanlar, Mısır, Hicaz gibi Osmanlı topraklarının farklı bölgelerinde bulunmuştur. Özellikle tasavvufî bir tefsir olan *Rûhu'l-beyân*'ın müellifi olarak hem zamânında hem de vefatından sonra bu bölgelerde şöhreti yayılmıştır. Geriye yüzden fazla irili ufaklı eser bırakmış velud bir müelliftir. Dil ve edebiyat, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve özellikle tasavvuf gibi farklı ilimlerle ilgili çok sayıda eser vermiş çok yönlü bir mutasavvıftır. Üftâde ve Hüdâyî'den sonra Celvetiyye tarikatının en meşhur sîmalarından birisidir. Görüşlerinin teşekkülünde en çok şeyhi Osman Fazlî Efendi, İbnü'l-Arabî, Sadreddin Konevî ve Mevlânâ'nın etkili olduğu söylenebilir. İsmâil Hakkı zâhir ve bâtın ilimleri arasında bir denge kurmaya çalışmış, her iki taraftan yanlış yaptığını düşündüğü kimseleri eleştirmekten geri durmamıştır.

Anahtar Kelimeler: İsmâil Hakkı Bursevî, tasavvuf, *Rûhu'l-beyân*, Celvetiyye, vahdet-i vücûd.

Dedication to Writing: İsmâ'il Hakkı al-Bursevi

Ali NAMLI

Abstract

This article introduces the life, works and views of İsmâ'il Hakkı al-Bursevi, who lived in the second half of the 17th century and the first quarter of the 18th century. His impact as an Ottoman Sufi has reached the present day through his many works. Despite being raised in the Sufi tradition, he was also well educated in exoteric Islamic sciences. He lived in various parts of the Ottoman Empire such as Anatolia, Balkans, Egypt, Syria and Hijaz. He was well-known both in his life time and after his death especially as the author of "*Rûh al-Bayân*", a Sufi exegesis of the Qur'an. He was a prolific author, who left behind more than a hundred large and small works. He was also a versatile Sufi, who wrote many works related to different branches of the sciences such as linguistics and literature, Qur'anic exegesis, hadith, jurisprudence (*fiqh*), theology (*kalam*) and especially Sufism. He is also recognized as the most important figure of the Celvetiyye order after Uftada and Hudayi. He was most inspired by his sheikh Osman Fazlı Efendi, Ibn al-'Arabi, Sadreddin al-Konavi and Mevlana. In his lifetime, İsmâ'il Hakkı tried to establish a balance between esoteric and exoteric sciences and did not refrain from criticizing people he thought were wrong.

Keywords: İsmâ'il Hakkı al-Bursevi, Sufism, *Ruh al-Bayan*, Celvetiyye, wahdat al-wujud.